

УДК 930.1:94(100«653» :001.817(477«2009/2011»

А. М. Домановський, М. Є. Домановська
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПРОБЛЕМИ ВІЗАНТИНІСТИКИ В ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ, ЗАХИЩЕНИХ В УКРАЇНІ У 2009–2011 РР.

Статтю присвячено огляду й аналізу проблем візантиністики в дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні впродовж 2009–2011 рр. Визначено основну проблематику сучасного українського візантинознавства, оцінено перспективи його подальшого розвитку.

Ключові слова: візантиністика, Візантія, дисертаційне дослідження, Україна, 2009–2011 рр.

Статья посвящена обзору и анализу проблем византистики в диссертационных исследованиях, защищенных в Украине в течение 2009–2011 гг. Определена основная проблематика современного украинского византиноведения, оценены перспективы его дальнейшего развития.

Ключевые слова: византистика, Византия, диссертационное исследование, 2009–2011 гг.

The article is devoted to the review and the analysis problems of Byzantine Studies in the dissertational researches, protected in Ukraine within 2009–2011. The basic problematic of modern Ukrainian Byzantine Studies have been defined, its further development has been estimated.

Key words: Byzantine Studies, Byzantium, dissertational research, 2009–2011.

Важливим завданням сучасної української візантиністики залишається творення спільного інформаційного й інституційного поля, професійного середовища, яке б об'єднувало фахівців-візантинознавців із різних регіонів України, певним чином інтегрувало їхні наукові студії, присвячені, попри все дисциплінарне й тематичне розмаїття, дослідженню різноманітних аспектів Візантійської цивілізації як за часів існування Візантійської імперії, так і після її загибелі (розвідки з тематики, яку після дослідження румунського дослідника Н. Йорги [112] традиційно означають «Візантія після Візантії»). Необхідність подібної інтеграції визначає вже сама природа візантинознавства як дисципліни, яку неможливо розділити на окремі напрямки – філологічний, історичний, мистецтвознавчий, теологічний тощо. Візантиніст при цьому має дуже добре знати свій головний фах, і просто добре – всі «сусідні» дисципліни візантинознавчого кола.

На жаль, відсутність цілісного фахового візантиністичного інформаційного поля в Україні, чи, точніше, його фрагментованість, нерідко призводить до поспішних тверджень про відсутність української візантиністики як такої взагалі. Наприклад, у нещодавньому інтерв'ю znana дослідниця історії України ранньомодерної доби Наталя Яковенко, відома широкому загалу істориків низкою знакових для вітчизняної історіографії книг [110; 111], висловила, зокрема, таке: «По всій Україні не існує такої науки, яка називається візантологією. Є тільки окремі її паростки..., але цього ж недостатньо, щоб провести конференцію. Мені це здається величезним упущенням, тому що в Україні не розвивається, не культивується аналіз тих зв'язків і того великого культурного контексту, в який була втягнута Русь із перспективи візантійської політології. Київська Русь сформувалася під знаком візантійської культури, цивілізації, духовності, церкви тощо. Цим питанням присвячено багатющу літературу. Не впевнена, чи ця література вклалася б тільки в бібліографічний перелік, що вмістився в кілька товстенних томів, – це міжнародна проблема. Але, на жаль, вона саме міжнародна, а не українська» [61].

Надто категоричне твердження Н. Яковенко стало предметом активного обговорення серед фахівців-візантиністів у коментарях до «візантиністичної» частини інтерв'ю дослідниці, яку було передруковано на сайті «Василевс. Українська візантиністика» [60]. Уже сам цей обмін думками якнайкраще засвідчив не лише існування української візантиністики, її тематичне та географічне розмаїття, але й потребу дослідників-візантиністів у спільному інтелектуальному середовищі, яке спроможне було б як стати дієвим механізмом сприяння (принаймні інформаційного, якщо не інституційно-організаційного) розвитку візантинознавчих студій в Україні.

Значною мірою саме через брак фахового середовища, а не лише через майже повну відсутність фінансування талановиті українські фахівці орієнтуються на контакти із закордонними спеціалістами і працю в зарубіжних візантиністичних центрах. Вони не бачать жодної перспективи і можливостей для роботи в Україні, як, приміром, випускниця Львівського національного університету імені Івана Франка Катерина Ковальчук: «В Україні взагалі немає університетів, де цим займаються. Є деякі кафедри, де лише викладають візантиністику. З моїм профілем дуже обмежені можливості. Всі університети мені відмовляють. А на інші роботи не беруть, бо кажуть, що мені буде нецікаво з такою освітою» [69]. Після закінчення рідного вишу К. Ковальчук продовжила візантиністичні студії в Оксфорді та Центральному європейському університеті в Будапешті, а потім, не знайшовши жодних можливостей для продовження своїх досліджень в Україні, відбула до США та Швейцарії [див. також: 31].

З огляду на це актуальними залишаються будь-які спроби творення спільного інформаційного поля української візантиністики, однією з форм якого став проект візантиністичного сайту «Василевс. Українська візантиністика» (<http://byzantina.wordpress.com>). Важливим його розділом є сторінка, присвячена захисту візантиністичних дисертацій в Україні («Захист дисертацій» [29]), яка містить перепосилання на анотації й автореферати дисертаційних досліджень. Зауважимо, що на сайті їх нараховується понад 40 від 1998 р., і вже сама доволі значна кількість досліджень за останні 15 років у такій складній «орхідейній» дисципліні, якою є візантиністика, попри різний рівень і якість самих праць, переконливо засвідчує, що українська наука про Візантію існує й має перспективи для подальшого розвитку. Цікаво відзначити той момент, що завдяки оперативному оновлюванню сайту інформація про кілька нових дисертацій, що захищалися в 2011 р., з'являлася на сайті завчасно, ще до захисту. Супроводжувана повним електронним текстом автореферату, вона дозволяла всім зацікавленим фахівцям оперативно відреагувати на подію, підготувавши офіційний відгук на автореферат. Вважаємо це прецедентом формування тематичної спільноти науковців, яка за допомогою сучасних засобів комунікації здатна застосовувати значно більш дієві механізми інформування, ніж традиційно передбачена вимогами щодо захисту дисертацій розсилка автореферату до провідних бібліотек України і закордону за так званим «обов'язковим» списком.

Важливим аспектом формування і самоусвідомлення української візантиністики є також дослідження історіографічного плану, покликані окреслити основну проблематику сучасного українського візантиністичного та оцінити перспективи його подальшого розвитку на підставі огляду дисертаційних досліджень, захищених останнім часом в Україні. Під цим кутом зору пропонується стаття, у якій аналізуються дисертації з візантиністики, захищені в 2009-2011 рр., хронологічно і тематично продовжує попередню статтю, що охоплювала період 2007-2009 рр. [19; 26]. При цьому дисертації 2009 р., розглянуті в попередній статті, тут не аналізуються, так само як немає потреби вдруге наводити й аналізувати зазначену там історіографію [див.: 26, с. 71-72]. Варто відзначити лише кілька нових праць, які вийшли друком уже після публікації статті 2011 р.

Перш за все, це підготовлений Інститутом сходознавства імені Агатангела Кримського НАН України біобібліографічний словник «Сходознавство і візантологія в Україні в іменах» [87]. На жаль, це видання лише частково може бути придатним для характеристики сучасної української візантиністики, оскільки в ньому зовсім не згадані щонайменше понад двадцять вітчизняних дослідників, причому не лише нещодавно захищених кандидатів наук, але й давно і широко знаних науковців. Кілька сторінок про сучасний стан візантиністики в Україні міститься в спеціальному додатку до підручника «Історія Візантії. Вступ до візантиністики» [92, с. 631-633], однак вони, з огляду на призначення тексту, гранично узагальнюючі. Про стан сучасного харківського візантиністичного в контексті історії візантиністики в Харкові в цілому йшлося в спільній доповіді А. М. Домановського і С. Б. Сорочана, виголошеній на пленарному засіданні XIX-ї Всеросійської наукової сесії візантиністів (Москва, 27 січня 2011 р.) і опублікованих матеріалах доповіді [20].

На окрему згадку заслуговує монографічне дослідження В. Е. Гончаревського «Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009)» [17]. У ньому справедливо зазначено, що візантиністика як предмет «є новим для вищих навчальних закладів України, адже за часів

радянської влади візантиністика не вивчалася в жодному університеті України» [17, с. 115-116], але чомусь «першою спробою узагальнити сучасний стан розвитку візантиністики в українській історичній науці» [17, с. 116] названо лекційний курс В. О. Балуха [2], який, поза будь-яким сумнівом, претендувати на цю роль аж ніяк не може [див.: 84]. Надалі В. Е. Гончаровський характеризує українську візантиністику майже винятково на підставі згаданого посібника, вдруге стверджуючи: «Окремий напрямок вітчизняної медієвістики становить вивчення історії візантійської цивілізації. Першою спробою видання загальної роботи з цієї проблематики став лекційний курс В. О. Балуха» [17, с. 119]. Загальна ж характеристика сучасної української історіографічної палітри в галузі візантиністики зводиться, зрештою, до твердження: «Важливим досягненням вітчизняних істориків стала розробка на основі використання цивілізаційного підходу таких нових напрямків, як історія Середньовічного Сходу та візантиністика (історія Візантійської цивілізації)» [17, с. 157-158]. Навряд чи такий надто загальний висновок, зроблений без належного знайомства з відповідною історіографією, можна визнати достатнім для характеристики сучасного стану візантиністики в Україні.

Детальнішим є С. В. Віднянський у статтях про сучасний стан вітчизняних досліджень із всесвітньої історії, відзначаючи, що «візантиністичні й сходознавчі студії ... отримали нове дихання в незалежній Україні» [14, с. 173; див. також: 13, с. 312]. Попри те, що, послуговуючись відомим евфемізмом Я. Грицака, «історія в Україні переважно залишається історією України» [18, с. 50], ці розвідки засвідчують поступовий розвиток українських студій у галузі світової історії. Звичайно, з огляду на загальну тему статей і застереження, що «зробити повноцінний аналіз здобутків, проблем та основних напрямів роботи вітчизняних істориків-всесвітників в одній статті – завдання практично нездійсненне» [14, с. 166; див. також: 13, с. 303], С. В. Віднянський не мав на меті детально схарактеризувати сучасний стан української візантиністики. Він приділив їй лише кілька рядків: «Створення 1991 року Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України, відкриття Східного відділення КНУ, кафедри сходознавства Львівського університету, заснування у Харкові цікавого наукового часопису «Схід-Захід» (головний редактор В. Кравченко), нові публікації М. Котляра, С. Малахова, О. Толочка, В. Рички та інших, навіть наукова дискусія, що розгорнулася на сторінках «Українського гуманітарного огляду» наприкінці 1990-х років ХХ ст. навколо монографії Н. Нікітенко, присвяченої іконографічним зображенням у Софії Київській, сприяли підвищенню інтересу до візантиністичних студій в Україні» [14, с. 173; див. також: 13, с. 312]. Як бачимо, дослідник обрав для характеристики загального стану української візантиністики важливі, але все ж другорядні приклади, не згадавши, на жаль, ані про найважливіші регіональні візантиністичні центри, ні про знаних українських науковців, що працюють у галузі візантиністики, з їхніми непересічними монографічними дослідженнями, ні про періодичні видання, у яких регулярно друкуються розвідки в цій сфері [пор.: 92, с. 631-633].

Нарешті, треба також звернути увагу на інформаційні звіти про наукові конференції українських візантиністів, що відбулися останнім часом [21; 22; 28], і цим, власне, новий історіографічний доробок з проблематики статті вичерпується.

Отже, з часу видання першої статті попередній історіографічний доробок не надто поповнився присутнім аналізом сучасної історіографічної ситуації в Україні в галузі візантиністики, і, тим більше, у ньому зовсім не йдеться про новітні дисертаційні дослідження в цій царині. Це дозволяє зосередити увагу саме на цьому аспекті розвитку сучасної української візантиністики, що не привернув на сьогодні належної уваги дослідників. При цьому, зрозуміло, стаття не претендує на всебічний аналіз наукового доробку кожного з дисертантів, що неможливо як з огляду на тематичну специфіку кожної дисертації, так і через відсутність належної часової перспективи і «сприйняття» результатів аналізованих досліджень вітчизняною та світовою історіографією. Ітиметься лише про попередню історіографічну характеристику, яка, плекаємо надію, з часом буде уточнена, доповнена й деталізована.

Першим з досліджень у галузі візантиністики, яке, на жаль, не було своєчасно враховане у попередній статті, потрібно згадати захищену 4 листопада 2009 р. в Інституті сходознавства імені А. Ю. Кримського Національної академії наук України кандидатську дисертацію *Олексія Вікторовича Зінька «Етнічна історія Східного Криму (друга половина III – середина VII ст.)»* [30].

Обґрунтовуючи актуальність теми, автор слушно наголошує на відсутності комплексного всебічного дослідження етнічного складу населення Східного Криму (так званої європейської частини Боспорського царства) за доби пізньої античності – раннього середньовіччя, у той час як «міграційні процеси, що почалися у середині III ст., відіграли величезну роль у трансформації старих античних традицій та спричинили в результаті руйнування Боспорської держави і зникнення основної етнічної спільноти – греків-боспорян» [30, с. 3].

При цьому, однак, етнічній історії пізньоантичного – ранньосередньовічного Східного Криму приділялася чимала увага в загальній науковій літературі з історії та археології цього регіону. Дисертант розглядає її за трьома послідовними етапами: кінець XIX – початок XX ст.; 30–70-ті рр. XX ст.; 80-ті рр. – початок XXI ст. [30, с. 6]. Праці першого етапу лише побіжно торкалися проблематики дисертаційного дослідження, однак уже в той час склалися дві провідні концепції етнічної історії регіону: континуїтету розвитку і збереження позицій грецького населення (Ю. А. Кулаковський) та наголошення на значних змінах в етнополітичній ситуації в Боспорській державі у IV-V ст. внаслідок варварських вторгнень (М. І. Ростовцев, О. О. Васильєв) [30, с. 6-7]. У радянській історичній науці 1930-х – 1970-х рр. було розвинуто саме другий підхід, з одночасним ідеологічним наголосом на внутрішній соціально-економічній кризі пізньоантичної держави. Лише на межі XX-XXI ст. з'являються методологічно і концептуально новаторські дослідження етнополітичної історії Східного Криму доби пізньої античності – раннього середньовіччя, передусім у працях О. І. Айбабіна [1], О. Г. Герцена, І. М. Храпунова, О. О. Зінька, В. М. Зубаря та інших відомих істориків та археологів.

Саме в руслі сучасних наукових розвідок і з залученням якнайширшого кола доступних джерел було здійснено дисертаційне дослідження О. В. Зінька. В авторефераті, на жаль, джерельній базі дисертації приділено заледве кілька загальних рядків [30, с. 7-8], але важливо наголосити, що дисертант багато років поспіль особисто брав участь у археологічних дослідженнях хори Німфея і городища Тірітака, виступав співавтором відповідних археологічних звітів і публікацій матеріалів розкопок, що дозволило йому залучити до своєї праці найновіші матеріали. За умов, коли коло давно і добре відомих письмових джерел та даних епіграфіки вкрай обмежене, саме археологічні дані набувають особливого значення, і їхнє професійне залучення та опрацювання є, поза всяким сумнівом, сильною стороною дисертаційного дослідження.

Другий розділ «Населення європейської частини Боспорського царства у другій половині III – IV ст.» [30, с. 8-9] відкривається суперечливим твердженням автора, яке створює враження, що Боспор у зазначений час не лише був тісно пов'язаний з пізньою Римською імперією «стійкими економічними зв'язками», але й уходив до її складу, не відрізнявся від інших регіонів імперії «системою дислокації численних легіонів і адміністративно-правовим устроєм», що й спричинило тут «процеси етнічної інфільтрації та асиміляції» [30, с. 8]. Швидше за все, це просто невдале формулювання, але, будучи наведеним на самому початку реферованого розділу, воно задає загальний тон його сприйняття й нівелює специфіку Боспору в очах читача. Надалі, втім, О. В. Зінько цілком слушно зауважує посилення сармато-аланського впливу в середовищі традиційного боспорського населення, основою якого був грецький політичний і культурний компонент, і наголошує на вторгненнях у регіон Східного Криму нових варварських племен, насамперед готів.

У захищеному того ж 2009 р. дисертаційному дослідженні Р. М. Рейди ««Готські» війни та античні держави Північного Надчорномор'я» дисертант так само звертається до сюжетів етнічної історії регіону Східного Криму, зазначаючи: «З III ст. інфільтрація негрецького населення на території держави значно збільшується, що могло мати наслідком ослаблення еллінізуючого впливу на зростаючий варварський компонент» [73, с. 10]. Дійсно, попри те, що склад населення міських і сільських поселень європейського Боспору залишався в цей час переважно грецьким, новоприбулі етнічні групи не розчинялися в ньому, а творили певну синтезу, що спричинило поступову зміну всіх сторін життя й етнічного типу боспорців – так звану варваризацію [30, с. 9].

У третьому розділі «Боспор і варварські племена у V ст.» [30, с. 9-10] дисертації йдеться переважно про наслідки гунських вторгнень для населення Східного Криму. Як стверджує О. В. Зінько, місцеві поселення не постраждали під час вторгнення гунів на Кримський півострів,

а «гунські» предмети в похованнях місцевих некрополів – наслідок інфільтрації певної групи прийшлого етносу чи навіть просто запозичення його до матеріальної культури боспорців. Зрештою, підсумовує дослідник, «розташування кочівницьких гунських поховань у Східному Криму лише на захід від Узунларського валу підтверджує факт функціонування цієї лінії оборони Боспорської держави ще й у V ст.» [30, с. 10].

Найцікавішим, з огляду на тему статті, є четвертий розділ: «Боспор під владою Візантійської імперії» [30, с. 10-12]. Вочевидь, услід за М. І. Храпуновим [96; 97; 98], О. В. Зінко пише в ньому як про входження Боспору до складу імперії за імператора Юстиніана I, так і про збереження тут пізньоантичних муніципальних органів влади, підконтрольних імперській адміністрації [30, с. 10]. Боротьба за Боспор між Візантійською імперією та гунами призвела, зрештою, до значного зменшення кількості боспорського населення, яке сконцентрувалося в чотирьох відособлених територіально-господарських мікронах Східного Криму, що стали останнім часом предметом дослідження М. М. Болгова [див.: 3-12]: 1) столичний район Пантікапея-Боспора з прилеглими річковими долинами північного сходу Керченського півострова; 2) смуга вздовж південної частини Керченської протоки з центром у м. Тірітака; 3) південно-східна частина Керченського півострова з центром у м. Кітей; 4) смуга азовського узбережжя Східного Криму з кількома сільськими поселеннями [30, с. 10-11]. У степовій же частині сходу Кримського півострова в цей час розкинулися гунські кочовища.

На жаль, надто схематично описує дисертант етнічну історію регіону в VII ст., після відновлення тут у 590 р. візантійської влади, втраченої внаслідок нападу тюрків у 576 р., що, зрозуміло, пояснюється станом вкрай бідних на інформацію джерел. Боспорське населення в цей час «доживало у напівзруйнованих невеликих містечках і сільських хуторах уздовж Керченської протоки», а наприкінці VII ст. на Боспорі встановлюється влада хазар і сюди проникають групи населення, яке «входило до конгломерату племен Хазарського каганату» [30, с. 12]. Так само надто спрощеними виявилися і генералізовані висновки дослідження [30, с. 12-13], які зводяться, зрештою, до того, що «зростаючий динамізм варварських навал-переселень, відсутність підтримки та значного припливу населення із греко-візантійського світу призводять не лише до колапсу Боспорського царства, а й до неухильного зменшення чисельності боспорських греків, постійного включення до цього етнічного конгломерату окремих представників та цілих груп різноманітних варварських племен» [30, с. 13]. Як видається, потенціал дисертаційного дослідження дозволяв дійти значно глибших і оригінальніших висновків.

19 січня 2010 р. у Київському славистичному університеті відбувся захист історіографічної дисертації *Всеволода Юрійовича Чеканова «Візантиністика в Київському університеті Св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.)»* [102]. Це вже друге дисертаційне дослідження, присвячене розвитку візантиністики в межах одного з вищих навчальних закладів XIX ст. – початку XX ст. в Україні. Першим стала праця О. В. Файди «Візантиністика в Київській Духовній Академії в 1819–1919 рр.» [91] і, до речі, дивно, що В. Ю. Чеканов про неї не згадує.

Обґрунтовуючи актуальність свого дослідження, В. Ю. Чеканов обумовлює вибір теми дисертації «необхідністю всебічного вивчення історії історичної науки в Університеті Св. Володимира» [102, с. 1], а не потребами саморефлексії візантиністики як наукової дисципліни, що, на наш погляд, збіднює можливості до втілення в життя практичної мети праці – «сприяти відродженню в ньому (Київському університеті – А. Д.) візантиністики, практично зниклої після 1917 р.» [102, с. 1]. Значно глибшим порівняно з таким підходом виглядає обґрунтування теми дисертаційного дослідження, зроблене О. В. Файдою в щойно згадуваній дисертації з історії візантиністики в Київській Духовній Академії [91, с. 1-2]. Утім, В. Ю. Чеканову також вдається звернути увагу на важливий аспект актуальності дослідження, а саме питання про можливість існування в Київському університеті XIX – початку XX ст. візантиністичної науково-історичної школи і «закономірності розвитку університетської історичної науки у другій половині XIX – на початку XX ст.» [102, с. 1]. На новому концептуальному рівні ці питання буде піднято автором уже після захисту дисертації в статті з промовистою назвою: «Візантиністика

в Київському університеті в другій половині XIX – на початку XX ст.: «недорозвинена школа» чи «окремих варіант розвитку»?» [101].

Оскільки візантинізнавство в Київському університеті досліджуваного періоду було представлене лише трьома гідними уваги персоналіями – П. О. Терновського (1831-1884), Т. Д. Флоринського (1854-1919) і Ю. А. Кулаковського (1855-1919) – то й логіка викладу неминуче привела автора до виокремлення в структурі дисертації окремого розділу про кожного з названих науковців. Це тим більше виправдано, що в хронологічних межах праці В. Ю. Чеканов слушно виділяє три важливі етапи, кожен з яких пов'язаний з відповідною персоналією:

- 1) до початку 80-х рр. XIX ст. – початок виокремлення візантиністики як галузі історичної науки (П. О. Терновський);
- 2) 80-ті рр. XIX ст. – вивчення історії Візантії в руслі слов'янознавчих досліджень (Т. Д. Флоринський);
- 3) 90-ті рр. XIX ст. – 1917 р. – остаточне виокремлення візантиністики як самостійної галузі історичної науки, здійснення суто візантинізнавчих досліджень і підготовка узагальнюючої праці з історії Візантії (Ю. А. Кулаковський) [102, с. 2-3].

У першому розділі, присвяченому характеристиці історіографії та джерельної бази дослідження, В. Ю. Чеканов ґрунтовно аналізує використані джерела, справедливо віддаючи перевагу опублікованим візантиністичним науковим розвідкам дослідників перед невиданими архівними матеріалами, які складаються переважно з документів службового походження та особистих листів, тобто матеріалів, що мають допоміжне значення, оскільки неопублікованих дослідницьких рукописів майже не збереглося [102, с. 5-7].

Натомість далеко не повним є історіографічний огляд [102, с. 4-5]. З одного боку, дисертант навіщось згадує, наприклад, про навчальний посібник братів А. П. і В. П. Коцурів з історіографії історії України [32], який, вірогідно, є першим, ще не «розпухлим» (переважно за рахунок «творчих запозичень» із чужих праць) варіантом сумнозвісного видання тих же авторів 1999 р. [33; див. рецензію: 74]. Чи ж не тому це зроблено, що А. П. Коцур виступав офіційним опонентом під час захисту дисертації?

З другого боку, В. Ю. Чеканов забуває назвати важливі праці Т. О. Щербань про Т. Д. Флоринського [107; 108] або С. І. Лимана й С. Б. Сорочана про П. О. Терновського [45; 85], які, за часом публікації, мали б бути враховані у дисертаційному дослідженні, поданому до захисту наприкінці 2009 р. Тішить хіба що згадка про дві монографії про Ю. А. Кулаковського авторства, відповідно, Л. В. Матвєєвої [52] і А. А. Пучкова [71; див. також рецензію на обидві ці праці: 25], хоча й тут В. Ю. Чеканов чомусь не зазначає, що перше видання праці А. А. Пучкова з'явилося ще 1999 р. [72] і не згадує про численні статті обох названих дослідників про науковий доробок Юліана Андрійовича. Утім, цілком можливо, цей недолік пояснюється обмеженим обсягом автореферату дисертації, що ним ми змушені послуговуватися в цьому огляді.

Другий розділ дисертаційного дослідження В. Ю. Чеканова присвячено аналізу внеску П. О. Терновського до справи започаткування візантинізнавства в Київському університеті [102, с. 7-9]. Схарактеризувавши в першому підрозділі (щоправда, надто спрощено) загальні умови становлення наукової візантиністики у Російській імперії в середині XIX ст., у другому дослідник зупиняється на біографії та науково-викладацькій діяльності Пилипа Олексійовича, і, нарешті, третій присвячує власне візантиністичному доробку науковця, справедливо виділяючи його докторську дисертацію [88] як остаточне свідчення переходу дослідника до візантиністичних студій. Утім, зазначає далі дисертант, П. О. Терновський до кінця життя подовжував позиціонувати себе як історика Росії й російської православної церкви [102, с. 8-9], що, ймовірно, було на той час обумовлено ще надто слабким виокремленням власне візантиністики як окремої галузі історичної науки.

У третьому розділі дисертації йдеться про дослідження Т. Д. Флоринського в контексті розвитку вітчизняної візантиністики у 80-ті рр. XIX ст. [102, с. 9-11]. Після загальної характеристики розвитку медієвістики й окреслення життєвого шляху Тимофія Дмитровича, третій підрозділ В. Ю. Чеканов присвятив аналізу візантинізнавчих праць науковця, головним предметом яких були греко-слов'янські стосунки на Балканах у XIV ст. Підсумком праці

Т. Д. Флоринського в цій царині стала докторська дисертація «Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков» (1888 р.), у якій дослідник обстоював думку про перспективність не лише духовної, але й політичної греко-сербської синтези, вбачав удвополюсній державі на основі Візантійської імперії і Сербського царства «потугу для цивілізаційного піднесення середньовічних Балкан». Зосередження Сербії після смерті Стефана Душана на суто національних інтересах завдало, на думку науковця, «нищівного удару можливостям спільного спротиву балканських країн турецькій агресії у другій половині XIV ст.» [102, с. 10]. Цікавим є зроблене В. Ю. Чекановим пояснення відходу Т. Д. Флоринського від візантиністики на користь слов'янських студій. Дисертант вважає, що це відбулося внаслідок неприйняття його висновків історіографіями слов'янських країн, які в той час стояли на позиціях обстоювання національних інтересів.

Нарешті, четвертий розділ дисертаційного дослідження присвячено характеристиці візантиністичного доробку Ю. А. Кулаковського [102, с. 11-13]. Схарактеризувавши життєвий та творчий шлях науковця, В. Ю. Чеканов виділяє дві стадії праці Юліана Андрійовича як візантиніста: 1) стадія «малих» наукових розвідок (1895-1905 рр.); 2) стадія створення узагальнюючої праці з історії Візантії (1906-1915 рр.), не завершеної через смерть дослідника в 1919 р. Витоками зацікавлення науковця Візантією дисертант справедливо вважає розширення кола наукових інтересів від історії Стародавнього Риму й участь із 1890 р. в розкопках на Кримському півострові [102, с. 11]. До цього варто додати бурхливий розвиток тогочасної світової та російської візантиністики, позначений заснуванням фахових часописів «Byzantinische Zeitschrift» (1892 р.) і «Византийский временник» (1894 р.)

Далі В. Ю. Чеканов аналізує окремі візантиністичні розвідки Ю. А. Кулаковського та критично оцінену сучасниками «Историю Византии». Суперечливим видається твердження дисертанта про те, що намагання Юліана Андрійовича створити узагальнюючу працю з історії Візантії було неможливим у межах позитивістської методології, оскільки остання нібито непридатна для узагальнень [102, с. 12; див також: 101, с. 49-50]. «История Византии» якраз і не змогла стати повноцінною синтетичною розвідкою з історії Візантійської імперії через те, що її автор відмовився від узагальнень й уникнув висновків, обмежувався велемовним багатослівним фактографічним описом подій і хронологічно впорядкованим «літописним» викладом історії за правліннями окремих імператорів. То чим виклад Ю. А. Кулаковського відрізняється від доведеного до абсурду позитивізму, в якому «відмова від оціночних суджень призвела до того, що історія почала сприйматися як опис зовнішніх подій, а не думки, з яких ці події поставали... (Позитивістська історіографія – А. Д., М. Д.) прекрасно фіксує та рахує, але «не вміє пояснювати» [110, с. 162-163]?

Зрештою в останньому, п'ятому підрозділі В. Ю. Чеканов відповідає на «питання про існування візантиністичної школи в Київському університеті», доходячи висновку про неможливість стверджувати наявність такої школи: «Дослідження київських візантиністів носили відособлений одне від одного, подекуди навіть епізодичний характер, не мали спільної мети і не спиралися на використання єдиної методології. Жоден з київських візантиністів не мав учнів, котрі успадкували б цю проблематику безпосередньо від учителя» [102, с. 12].

Заслужують на увагу висновки до дисертації [102, с. 13-14], повторені В. Ю. Чекановим у вже згаданій пізнішій узагальнюючій статті [101]. Особливо цікавими є твердження про те, що наукові праці київських візантиністів, присвячені вузькоспеціальним питанням, вели до «відриву від участі у формуванні концепції російської візантиністики (дослідження аграрної та економічної історії Візантії, намагання довести її спорідненість з Європою)», «не сприяли утворенню російської візантиністики як національного варіанту світової» [102, с. 14]. Відірваність місцевих фахівців з історії Візантії від українського середовища й українознавчого контексту була очевидною, але от їхня одночасна відокремленість від російської науки, на якій наголошує В. Ю. Чеканов [102, с. 14; 101, с. 52-53], – це цікавий феномен, який потребує додаткового окреслення, дослідження й пояснення.

Вагомі здобутки у пошуку відповіді на питання про причини своєрідності досліджень з всесвітньої історії в підросійській Україні у XIX ст. в контексті вітчизняної медієвістики в цілому

належать *Сергію Івановичу Лиману*, докторська дисертація якого «*Середньовічні цивілізації Західної, Центральної та Південно-Східної Європи: досвід досліджень в українських землях Російської імперії (1804 – перша половина 1880-х рр.)*» [48; див. також монографію, підготовлену на основі дисертації: 37] була захищена 19 лютого 2010 р. в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна. Дослідник, зокрема, зазначає, що «історіософські системи медієвістів України найбільшою мірою зазнали впливу західних концепцій», їм був притаманний «більший плюралізм думок», який «виявився при зображенні ними характерних ознак середньовіччя» [48, с. 25].

Шостий розділ цього дисертаційного дослідження, підготовлений на основі численних спільних розвідок С. І. Лимана і С. Б. Сорочана [38-47; 49], присвячено саме розвитку візантиністики [48, с. 23-24]. У ньому виділено два етапи становлення вітчизняної візантиністики: 1) 1804-1860-ті рр. (у монографії, написаній на основі дисертаційного дослідження, його поетично названо «Ромейская увертюра» [37, с. 439-461]); 2) 1865-1885 рр. (у книзі його названо «Орел Царьграда набирает высоту» [37, с. 461-512]).

У межах першого періоду питання історії Візантії порушувалися дослідниками принагідно і частково, а самі наукові праці можуть бути розділені на три великі групи: 1) дослідження з історії візантійсько-слов'янських стосунків та питання впливу Візантії на Русь; 2) розвідки краєзнавчого характеру з історії тих регіонів України, які раніше входили до складу Імперії ромеїв (Крим); нарешті, 3) спеціальні студії з внутрішньополітичної та церковної історії Візантії. Особливий інтерес становлять дисертація М. О. Лавровського про візантійську основу русько-візантійських угод X ст., книги О. П. Зерніна про патріарха Фотія, імператорів Василя I і Константина VII, М. Н. Мурзакевича з історії Херсонесу і генуезьких колоній у Криму [48, с. 23-24].

Другий період став часом остаточного виділення наукової візантиністики як окремої галузі історичної науки. Унаслідок поширення позитивістської методології посилюється інтерес до соціально-економічної історії Візантії, зменшується питома вага праць з історії візантійської Церкви. Найбільш вагомий внесок у розвиток вітчизняної візантиністики в цей час було зроблено В. І. Григоровичем, В. К. Надлером, Ф. І. Успенським, Н. П. Кондаковим, П. О. Терновським, В. С. Іконниковим, М. С. Дриновим [48, с. 24]. Попри те, що візантиністичні школи складаються лише в Новоросійському університеті в Одесі та Київській Духовній Академії, варто звернути увагу на відмінність ситуації між Київським та Харківським університетами, у яких, за справедливим твердженням С. І. Лимана, на 1885 р. власних шкіл візантиністики не виникло [48, с. 24].

В. Ю. Чеканов пропонує використовувати для позначення київської візантиністики другої половини XIX – початку XX ст. поняття «окремий варіант розвитку» [101, с. 53]. Можна дискутувати, наскільки вдалим є запропонований термін, але навряд чи потрібно сперечатися щодо необхідності запровадження до наукового обігу спеціального поняття на означення феномену існування «об'єктивних передумов поступу в напрямку створення школи, котрі об'єднують певну групу науковців», які, водночас, не самоусвідомлюють себе як окрему спільноту, не схильні до самоорганізації, і навіть не виокремлюються сучасниками – зовнішніми спостерігачами [101, с. 53-54]. При цьому цілком очевидно, що ситуації в Києві й Харкові наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. відрізнялися: якщо в Київському університеті візантинізнавство як науковий напрям припинило своє існування передусім унаслідок недорозвиненості до рівня школи, а не в результаті «суспільно-політичних змін внаслідок революції» [101, с. 53], то в Харківському університеті візантиністика гине не так через свою внутрішню слабкість, як через трагічні події доби революції і громадянської війни, закриття університету в 1920 р. і суто негативне ставлення до візантиністичних студій з боку офіційної радянської влади [див.: 20; 39].

Звичайно, це твердження потребує додаткового серйозного обґрунтування, але вже сам факт викладання харківськими візантиністами спеціальних курсів з історії Візантії і наявність у них учнів багато про що свідчить. Так, зі звітів про стан і діяльність Харківського університету за 1916 р. відомо, що приват-доцент університету Є. О. Черноусов проводив зі студентами старших курсів практичні заняття з вивчення пам'яток візантійського законодавства, а один з його учнів, В. Зіборовський здійснив у той час переклад російською мовою «Книги Епарха» і підготував наукову розвідку «Время происхождения «Книги Эпарха»». Потужність закладених у цей час

передумов до остаточного оформлення харківської школи візантиністики засвідчує здійснена В. Зіборовським спроба опублікувати своє дослідження в Москві через 20 років після його написання – у 1935 р., коли візантиністика не лише в Харкові, але й повсюдно в СРСР була фактично знищена [27].

Таким чином, відсутність візантиністичної школи у Харківському університеті в середині 80-х рр. XIX ст. зовсім не означає, що в цей час не існувало передумов до її виникнення. Саме досягнення останньої чверті XIX ст. дозволили візантиністам Харкова вже на початку XX ст. впритул наблизитися до створення повноцінної наукової школи, яка, на жаль, не виникла з суто зовнішніх причин. Відродження традицій харківського візантиністичного вивчення історії візантійського Херсона як одного з важливих провінційних міст імперії [20; с. 94-95; 23, с. 40].

Саме в межах другого напрямку *Михайлом Володимировичем Фоміним* було підготовлене дисертаційне дослідження «*Поховальна традиція та обряд у візантійському Херсоні (IV-X ст.)*», подане на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук і захищене в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна 12 березня 2010 р. [95; див. також монографію, підготовлену на основі дисертації: 94]. Працею, що актуалізувала вивчення християнських поховань у Херсонесі-Херсоні, як це зазначає в історіографічному огляді сам дисертант [95, с. 5; 94, с. 26], стала стаття С. Б. Сорочана «Гробничное дело в византийском Херсоне (VI-X вв.)» [80], яка, в доопрацьованому вигляді, увійшла до комплексного монографічного дослідження з історії ранньосередньовічного візантійського Херсону у вигляді розділу «Смерть в Херсоні» [77, с. 1031-1095].

Обґрунтовуючи актуальність свого дослідження, М. В. Фомін справедливо звертає увагу на той факт, що впродовж «всієї історії наукових розкопок головну увагу приділяли передусім античному некрополю, у той час як середньовічні кладовища залишалися без належної уваги». Тим часом саме дослідження «поховальних обрядів і традицій, їхнього розвитку, структури, трансформації, просторового розташування дає можливість простежити принципово важливі зміни в житті міста за доби переходу від пізньої античності до середньовіччя. ...становлення і розвиток релігійних, соціальних, політичних, економічних, етнічних процесів, що відбувалися в межах конкретного ромейського центру» [95, с. 1].

У першому розділі дисертації М. В. Фомін характеризує історіографію питання, його джерельну базу, методологію та методи [95, с. 4-7]. Здійснений ним історіографічний огляд [95, с. 4-6] наочно засвідчує тяжіння дослідників до пізньоантичних – ранньохристиянських матеріалів, переважна більшість їхніх розвідок не виходять за межі IV-VI ст., причому навіть у цих хронологічних межах, по-перше, вони не охоплюють усієї маси поховальних пам'яток і, по-друге, приділяють поховальним пам'яткам увагу переважно в контексті пошуку відповіді на кілька традиційних питань: про час виникнення в Херсоні ранньохристиянської громади, про час виникнення розписних склепів тощо. Натомість похвальним пам'яткам VII-X ст. увагу приділяв, крім уже згаданого С. Б. Сорочана, хіба що А. Л. Якобсон [109], висновки якого (особливо щодо цього періоду) значно застаріли і потребують перегляду.

Варто зауважити, що М. В. Фомін не згадує в огляді важливого узагальнюючого видання «Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV-XIII века» [34] із фундаментальної серії «Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах», у якому розділ про Херсон, у тому числі з характеристикою поховань [34, с. 24, 25, 51], було підготовлено О. І. Айбабіним. Необхідним є також розгляд висновків дослідника у контексті дисертаційного дослідження О. В. Латишевої, підготовленого під керівництвом С. Б. Сорочана і захищеного 29 травня 2009 р. [36; 26, с. 83-85]. Особливе значення для автора мають підрозділи її дослідження 4.5, у якому йдеться про питання, пов'язані з похованням і 5.4, де розглядаються особливості меморіального і матрирального культів у Херсоні. Утім, моменти, намічені О. В. Латишевою, з огляду на загальну тему її дослідження, лише пунктирно і дотично, М. В. Фомін розглядає ґрунтовно, залучаючи увесь комплекс доступних на сьогодні джерел.

У джерелознавчому огляді [95, с. 6-7] головну увагу закономірно приділено археологічним пам'яткам, а також даним нумізматики, письмовим, передусім агіографічним джерелам, епіграфіці й антропологічним матеріалам. В авторефераті виразно бракує належної оцінки інформативного потенціалу різних груп джерел, що обумовлено його обмеженим обсягом, і лише монографія почасти компенсує цей недолік [94, с. 29-37].

У другому розділі «Поховальна традиція та поховання в ранньохристиянському Херсонесі (IV-V ст.)» [95, с. 7-10] М. В. Фомін аналізує, перш за все, виникнення ранньохристиянського цвинтаря і формування християнського поховального обряду і традиції. Християнське кладовище виникає на тій само території, що і пізньоантичний некрополь і включає три цвинтарі – Західний, Південний і Південно-Східний. На них використовувалися ті ж типи поховальних споруд, що й раніше: колективні склепи і одиночні могили різних типів. Важливими є підрахунки, здійснені дослідником на підставі узагальнення відомих на сьогодні археологічних матеріалів: найбільш численними були звичайні ґрунтові могили – 82 % від загальної кількості поховань, 15 % відсотків становили склепи, і ще близько 2,5 % – підбойні могили; аналіз поховального інвентарю і надгробків [95, с. 8-9]. Цікавим є висновок про втрату надмогильними пам'ятниками їхнього значення у зв'язку з поширенням традиції колективних поховань і поминальних списків при церквах, до парафій яких належали покійні [95, с. 9]. Імовірно, зникнення надгробків може бути пов'язане з розглянутим автором у наступному підрозділі поширенням серед мешканців Херсону християнських уявлень про смерть як народження людини «до життя вічного» [95, с. 9].

Важливими є четвертий та п'ятий підрозділи, у яких, відповідно, йдеться про формування сакрального простору ранньохристиянського некрополя Херсонесу і становлення та розповсюдження ранньохристиянського поховального обряду впродовж IV-V ст. [95, с. 9-10].

Нарешті, найбільш науково значимим є третій розділ дисертаційного дослідження «Поховальна традиція і поховання у візантійському Херсоні в VI-X ст.» [95, с. 10-12]. Зазначений період украй рідко привертає увагу науковців, і якщо пізньоантичні – ранньохристиянські сюжети формування міського некрополя інтенсивно досліджувалися, то питання, пов'язані з розвитком поховальної традиції і функціонуванням міських цвинтарів вже після поширення, перемоги і закріплення християнства в Херсоні, майже не розглядалися. Не дивно, що в нарисах з археології Херсона VIII-IX ст. і X – першої половини XIII ст. з уже згадуваного видання «Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV-XIII века» про археологічні дослідження поховань нічого не сказано [див.: 34, с. 64-67, 82-86].

Однією з найпоширеніших форм поховальних споруд у цей час продовжували залишатися склепи, як ті, що продовжували використовуватися з пізньоантичної доби, так і новоспоруджені. Окремі з них містили останки десятків і навіть сотень похованих. Значно збіднів поховальний інвентар, хоча до VII ст. включно у похованнях траплялися побутові речі, найпростіші прикраси та скляні бальзамарії. Важливим є твердження автора про існування спеціальної ділянки міського цвинтаря на південь від заміського хрестоподібного храму Богородиці Влахернської, де ховали переважно представників духовенства [95, с. 11]. Ховали архієреїв, ієреїв, ченців та інколи знатних осіб також у каплицях-кімітіриях (своєрідних «критих кладовищах») при найбільших базиліках міста [95, с. 10]. Дискусійним залишається припущення М. В. Фоміна про те, що, по аналогії з Константинополем, у Херсоні «поховання і похоронні процесії мали організовуватися за рахунок відрахувань ергастиріїв, які мали податкові пільги» [95, с. 11] і яких було близько двадцяти [95, с. 13]. Навряд чи багато в чому унікальну ситуацію, притаманну столиці Візантійської імперії можна, без додаткових доказів і відповідних застережень, переносити на один з роменських провінційних міських центрів. З таким же успіхом можемо припустити, що витрати, пов'язані з організацією поховання, лягали на плечі рідних і близьких покійного.

У підсумку цілком переконливим видається головний висновок дисертанта про те, що «християнська похоронна традиція, чинопослідування й обряд повністю сформувалися в Херсоні до X ст.» [95, с. 12] і в цей час «закінчується еволюція християнського поховального обряду та пов'язаних з ним традицій» [95, с. 13].

Наступне дисертаційне дослідження також досліджує історію й археологію Херсона візантійської доби. Це захищена 16 червня 2010 р. у Дніпропетровському національному

університеті імені Олеся Гончара дисертація *Вадима Вадимовича Хапаєва «Візантійський Херсон у другій половині X – першій половині XI ст.: проблема руйнування міста»* [96], подана на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Актуальність дисертаційного дослідження В. В. Хапаєва не викликає жодних сумнівів, оскільки автор уперше в історіографії порушує проблему масових руйнувань і пожеж на городищі Херсонеса на межі X-XI ст. на підставі комплексного аналізу всіх відомих на сьогодні джерел. Увага до питання цілком на часі, оскільки в історіографії існує щонайменше п'ять пояснень причин руйнацій на городищі Херсона, проаналізованих автором у підрозділі 1.2: захоплення міста Володимиром під час походу на Корсунь у 988-989 рр., напад печенігів, зіткнення з хазарським полководцем Песахом у 920-ті – 940-і рр.; каральна експедиція візантійських воєначальників Монга і Сфенга в 1016 р. проти повсталого стратига Херсона Георгія Цули [96, с. 7-9]. При цьому жодна із запропонованих гіпотез не може вважатися остаточно доведеною, що вимагає здійснення спеціальної розвідки з метою з'ясування масштабів і характерних рис руйнування міста, причин і часу їхнього виникнення. «З'ясування причин руйнувань, – слушно твердить автор, – а також їхніх наслідків, дозволяє більш коректно інтерпретувати характер взаємин між основними політичними силами, що діяли в Причорномор'ї на рубежі I та II тисячоліть і, відповідно, уточнити уявлення про хід історичного процесу в регіоні Чорного моря в цей період» [96, с. 1].

Додаткової цінності й ваги науковій праці додає те, що її написано на стику археології, всесвітньої історії та історії України. Останнє особливо важливо, оскільки одним із найважливіших сюжетів русько-візантійських відносин кінця X ст. є Корсунський похід Володимира, і з'ясування всіх його обставин – важливе завдання історичної науки. Цілком закономірно у зв'язку з цим, що, аналізуючи історіографію досліджуваного питання, В. В. Хапаєв виділяє спеціальний окремий підрозділ 1.1 «Історіографія історії «Корсунського походу» князя Володимира та його наслідків для візантійського Херсона» [96, с. 4-7], в якому фактично вичерпно аналізує погляди істориків на причини, перебіг і наслідки цієї військової виправи руського правителя. Так само ґрунтовним є два джерелознавчі підрозділи дисертації, в яких розглянуто писемні та археологічні джерела питання [96, с. 9-10].

Другий розділ дисертаційного дослідження «Датування руйнування візантійського Херсона» [96, с. 10-12] розділено автором на дві частини, першу з яких присвячено питанням датування військових дій на території феми Херсон у середині X – першій половині XI ст. за свідченнями писемних джерел, а другий – датуванню руйнувань городища Херсона за археологічними джерелами. Як стверджує дослідник, лише одне джерело – вірменський варіант Життя св. Стефана Сурожського – згадує про руйнування міста, приписуючи його якомусь полководцеві Пролісу (можливо, мається на увазі Песах). При цьому дані цієї пам'ятки не підтверджуються жодною інформацією інших, достовірніших джерел [96, с. 10].

Оскільки, за даними письмових джерел, місто не зазнало руйнувань і під час Корсунського походу Володимира, як *terminuspostquem* руйнування візантійського Херсона В. В. Хапаєв висуває 988 р. *Terminusantequem* – 1016 р. – дисертант визначає завдяки знахідці молівдовула стратига Херсона Георгія Цули в шарі руйнування. Оскільки письмові джерела не згадують про руйнування міста під час каральної експедиції 1016 р., а сам бунтівник, швидше за все, перебував на Боспорі, це, на думку науковця, засвідчує, що до 1016 р. «місто, ймовірно, було вже у руїнах» [96, с. 11]. Подальше звуження хронологічних рамок відбувається завдяки аналізу кераміки і закритих монетних комплексів з шару руйнування, що дозволяє датувати руйнування Херсону першим десятиліттям XI ст. [96, с. 11-12]. Оскільки на цей час, за даними письмових джерел, жодні військові дії не припадають, це дає підстави пояснювати руйнування Херсона природними факторами, а саме землетрусом.

У третьому розділі дисертації «Масштаби, характер, причини і наслідки руйнування візантійського Херсона» [96, с. 12-15] В. В. Хапаєв оцінює потужність і характер руйнування міста, доходячи висновку про всеохопність руйнації: «Знищені практично всі житлові споруди, храми, розташовані на м'яких ґрунтах або схилах рельєфу, пошкоджені або зруйновані ділянки оборонних стін, побудованих на піску або скельному обриві» [96, с. 15]. Це дозволяє

стверджувати, що причиною катастрофи став масштабний землетрус, оскільки уцілілими виявилися храми, споруджені на рівній скельній основі, за винятком Західної базиліки (№ 13). На користь гіпотези про землетрус свідчить також масовий перехід жителів міста до зведення будинків за так званою «Анатолійською» технікою, яка «передбачає будівництво житлових будинків із дрібного буту на грязьовому розчині із прокладкою перев'язаних між собою по кутах будинку дерев'яних лежнів» [96, с. 12] і є «сейсмічно стійкою будівельною технологією» [96, с. 13]. У підрозділі 3.2 дослідник підсумовує докази на користь того, що причиною руйнації був саме землетрус, визначаючи його епіцентр у чорноморсько-кримській сейсмозоні 2 (Ялтинській) з руйнівною дією на Херсон 8 балів за шкалою MSK-64.

Нарешті, в третьому підрозділі йдеться про руйнацію Херсона і її наслідки в контексті русько-візантійських відносин другої половини X – початку XI ст. [с. 13-15]. В. В. Хапаєв виходить за межі теми дисертації, тому окремі його висновки видаються щонайменше дискусійними і потребують ґрунтовнішого підтвердження свідченнями джерел. Зокрема, потребує вагоміших пояснень зроблене на підставі русько-візантійських договорів 945 і 971 рр. твердження про суто ворожі стосунки між херсонітами та русами й про те, що «власної торгівлі через Херсон роси не вели й у місті не жили» [96, с. 14]. Так само потребує окремого розгляду зроблене дисертантом припущення про те, що згадуваний у літописній традиції «грецький філософ», який прибув до Володимира просити військової допомоги, був посланцем не Василя II, а заколотника Варди Скліра. Відповідно, жодних обіцянок щодо шлюбу Володимира з порфірородною Анною з боку імператора не було, а «переговори про шлюб Володимира й Ганни почалися після захоплення росами Херсона» [96, с. 14].

У цілому ж професійна робота з різними видами історичних джерел та критичний аналіз історіографії дозволили В. В. Хапаєву глибоко дослідити проблему руйнації візантійського Херсона в другій половині X – першій половині XI ст. і дійти обґрунтованих висновків, що становлять високу наукову цінність. Передусім, це переконливі докази на користь гіпотези про те, що причиною руйнування міста став потужний землетрус, який, за уточненим датуванням дисертанта, отриманим шляхом співставлення даних різних історичних джерел, стався в першому десятилітті XI ст. І це – не враховуючи численних, умовно кажучи, «дрібніших» цікавих та важливих спостережень і висновків автора. Так, скажімо, цілком переконливим видається спростування традиційного уявлення про закриті монетні комплекси межі X – XI ст. як про «приховані кладки» і доведення того, що «всі вони є комплексами швидкого накопичення і не збиралися з метою зберігання як скарби» [96, с. 3, див. також: с. 11-12], так само як і спростування за давних історіографічних ідей про «сепаратизм» та антиімперські настрої, що немовби панували в Херсоні та його околицях. В. В. Хапаєв доходить висновку, що «мешканці зруйнованого Херсона не брали участі в «повстанні Георгія Цули» 1016 р., яке відбулося, найімовірніше, на Боспорі» [96, с. 15, див. також: с. 14, 16].

На жаль, з автореферату неможливо дізнатися, про загальний зміст 19 таблиць та 9 текстових матеріалів, про які побіжно згадано в пункті про структуру дисертації [96, с. 4] і які, вочевидь, мають важливе значення. Як видається, вартувало б принаймні навести їхні назви.

Русько-візантійським стосункам присвячено також дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук *Олександра Михайловича Филипчука «Руси серед «військ народів» у Візантії IX-XI ст.: найманці та союзники»* [93], захист якого відбувся 17 вересня 2010 р. в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Ця праця є тематично близькою до дисертації О. М. Лугового «Роси та варанги у Візантії X-XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту», захищеної в Одесі в 2008 р. [51; 26, с. 76-78].

Розвідки, поза сумнівом, щонайменше почасти перетинаються як за своєю метою, так і завданнями, однак у цілому вони є принципово відмінними, насамперед завдяки акцентуванню і фокусуванню дослідницького бачення наукової проблематики, пов'язаної з перебуванням груп найманців та союзників на візантійській службі. Це яскраво виявляється вже в обґрунтуванні актуальності.

О. М. Луговий підходить до питання в традиційному руслі попередніх досліджень, започаткованих ще в XIX ст. працею В. Г. Васильєвського, він не надто конкретизує й обмежується згадкою про те, що «структурні ... питання (перебування найманців на службі у Візантії – *А. Д., М. Д.*) ставилися лише частково й отримували переважно фрагментарне висвітлення» [93, с. 1]. Його обґрунтування актуальності теми дослідження переважно історіографічне, і, до того ж, не позбавлене мало виправданої модернізації: «Оскільки в XXI ст. наймана професійна армія стає основним типом армій країн світу, актуалізується дослідження історії професійної армії» [93, с. 1]. Зрештою, воно доволі абстрактне і не дозволяє передбачити конкретної дослідницької стратегії, особливо щодо давньоруського контексту: «Військове найманство у Візантії є суттєвим явищем історії розвинутого середньовіччя, важливим і для відповідного періоду історії України. Тим не менш, воно не відображене в сучасній українській історіографії. Вивчення участі вояків зі Східної Європи в діях візантійської армії нарівні з вояками низки інших європейських країн дає можливість з'ясувати ще один важливий аспект європейського контексту історії України (виділено нами – *А. Д., М. Д.*)» [51, с. 1].

Обґрунтування актуальності теми О. М. Филипчуком проблемне, воно не лише декларативно, але й *defacto* «змінює фокус», переносючи головну увагу не лише на найманців, але й на союзників на візантійській службі, і свідомо розриваючи з «попередньою науковою традицією» та вдаючись до «порівняльного аналізу соціальних груп найманців та союзників серед «військ народів» Візантії. Із досліджень, стверджує він, геть чисто «зникла окрема соціальна група, а саме «союзники», котрими були групи воїнів, що відправлялися давньоруськими князями на службу до візантійських імператорів» [93, с. 1]. Зауважимо, що О. М. Луговий звертає увагу на це питання лише в останньому, четвертому розділі дисертації, стверджуючи, що «загальна підпорядкованість загонів імперському головнокомандуванню не дає можливості вважати їх військами, союзниками Візантії, у сучасному сенсі цього поняття» [51, с. 10; див. також: 50, с. 366-367]. З іншого боку, у тексті автореферату чернівецького історика, попри часте одночасне згадування поряд найманців і союзників, не наведено чіткого розрізнення цих двох груп руських воїнів на візантійській службі. З огляду на задекларовану у вступі й, зазначимо, цілком перспективну в науковому плані увагу до соціальної групи «найманців» це видається серйозним упущенням. Лише з висновків можна з'ясувати, що найманці на візантійській службі, на відміну від союзників, звільнялися від контролю князя і самостійно уклали угоду з імператором, а союзники відправлялися київським князем згідно з домовленостями, досягнутими між ним та візантійським правителем [див.: 93, с. 14].

Заслуговує на увагу також перспектива погляду на проблему в контексті історії Давньої Русі, обрана О. М. Филипчуком: «У сучасній історичній науці на сьогодні немає комплексної роботи, присвяченої дослідженню русів серед «військ народів» у Візантії, хоча в очах сучасників та їх нащадків «становлення Русі» прямо пов'язано із комплексом русько-візантійських взаємин, важливим сегментом яких була наявність воїнів із Русі серед «військ народів» у Візантії», «обмежена перспектива завадила повною мірою реконструювати ранній період становлення «міжнародних зв'язків» перших політичних утворень русів у Східній Європі та, що найголовніше, роль та місце найманих груп у цьому процесі» [93, с. 1].

Як бачимо, чернівецький візантиніст не лише більш конкретний в актуалізації теми свого дослідження, він послідовно фокусує своє дослідження на значенні феномену груп найманців і союзників на візантійській службі в контексті формування Русі: «Їх соціальна та професійна ідентичність повністю лежить у площині ранньої історії Русі... Яким чином ці спочатку «чужі» соціальні групи стали «своїми», навіть більше, зумовили утворення політичної організації на території Східної Європи? Відповідно, будучи «чужими» в Константинополі, чи були вони своїми на Русі?» [93, с. 1]. Зрештою, чернівецький дослідник, на відміну від О. М. Лугового, послідовно розрізняє найманців і союзників, окрему соціальну групу «воїнів, що відправлялися давньоруськими князями на службу до візантійських імператорів» [93, с. 1]. Отже, вже саме обґрунтування актуальності теми дослідження О. М. Филипчуком дає вагомі підстави сподіватися на новаторський підхід і неординарні висновки, й дослідження виправдовує ці сподівання, причому починаючи вже від таких зазвичай «прохідних» у текстах дисертацій, як характеристика методів дослідження [93, с. 2-3] чи виклад наукової новизни [93, с. 3-4].

Перший розділ дисертації «Руси у Візантії очима сучасників та їх нащадків: історіографія та джерела дослідження» традиційно присвячено аналізу історіографії та джерельної бази дослідження [93, с. 5-8]. Він, подібно до наступних частин дослідження, має оригінальну назву, що, на жаль, не притаманне більшості українських дисертаційних досліджень, причому не так через брак бажання дисертантів створити не лише науковий, але й цікавий для читання наратив, як через консервативність учених рад, представники яких украй насторожено ставляться до будь-яких проявів самобутності у тексті дисертації.

Характеристика історіографії, здійснена О. М. Филипчуком, глибша і докладніша, ніж у О. М. Лугового [93, с. 5-6], дисертант не шкодує на неї обсягу автореферату [93, с. 5-7], глибшим є його знання іноземних досліджень з історії візантійської армії [93, с. 6], і, головне, він не просто називає окремі прізвища дослідників, а й характеризує їхній внесок у вивчення питання. Наприклад, і О. М. Луговий [51, с. 6], і О. М. Филипчук згадують про важливість праць російського дослідника-емігранта, який працював у США, О. О. Васильєва (А. Васильєва), але якщо одеський історик просто називає прізвище, то чернівецький учений коротко, але, разом з тим, змістовно зазначає, що візантиніст «охарактеризував бюджет критських експедицій візантійського флоту, а також уперше подав інформацію арабських джерел про руських союзників та найманців у візантійській армії в 950-х рр.» [93, с. 5].

Ґрунтовною є також здійснена О. М. Филипчуком характеристика джерел [93, с. 7-8]. Якщо О. М. Луговий лише зазначає залучення до дослідження «матеріалів сфрагістики, епіграфіки, нумізматики та археології» [51, с. 4], то чернівецький візантиніст в окремих пунктах, не більших за один абзац тексту, максимально узагальнено і концентровано характеризує інформаційний потенціал і значення для дослідження. Наприклад, стосовно матеріалів сфрагістики О. М. Филипчук зазначає: «Інформація молівдовулів проливає світло на проблеми: просопографії русів та варягів, їх командного складу, структури та організації тетерій. Важливо, що легенда печаті у більшості випадків про ідентифікацію її автора, його святого патрона і титули. Для нас беззаперечний інтерес викликають молівдовули, які знайдені на території Східної Європи (колекції Н. Ліхачева, Г. Закоса, Думбартон Оукс), які вказують на канали комунікації та зв'язку між імператорським двором та вождями найманих груп та між власником молівдовулу і давньоруськими правителями» [93, с. 8].

Зрештою, це стосується й характеристики письмових джерел, яким в обох дисертантів приділено однаково головну увагу. Особливо яскраво це можна побачити на прикладі трактату «Про церемонії» (або «Обрядник візантійського двору» («*Deseremoniis*»)), який лише названо в загальному переліку в О. М. Лугового [51, с. 4] і детально схарактеризовано в О. М. Филипчука, а також русько-візантійських договорів X ст., які збереглися у складі «Повісті временних літ», про які обидва дослідники пишуть як про важливе джерело, але лише візантиніст з Чернівців звертає увагу на ключовий принцип їхнього дослідження: «Вони потребують повторного перекладу із давньоруської, який передбачає їх дослідження в контексті дипломатики імператорських хрисовулів. Тому реконструкція договорів повинна охоплювати всі списки. Її принципи та вибрана методологія обґрунтовані нами окремо в додатках» [93, с. 7]. Залишається лише пошкодувати, що з автореферату годі дізнатися про зміст цього додатка.

У другому розділі дисертації О. М. Филипчука «Між Києвом та Константинополем: руські воїни у контексті взаємин Русі та Візантії» [93, с. 8-10] розглядаються три ключові питання:

1. Участь загонів русів у воєнних кампаніях візантійського флоту в 911, 935 і 949 рр. Появу значної кількості русів на візантійській службі автор пов'язує з переорієнтацією на візантійські ринки, здійсненою князем Олегом, а укладення русько-візантійського договору 911 р. пояснює необхідністю залагодження «статусу великої кількості руських полонених та найманців» [93, с. 9]. Показове намагання Лева VI позбавити київського князя контролю над найманцями шляхом виокремлення для нього незначної групи воїнів, які отримали назву «союзники».

2. Статус, склад, структура і функції загону «хрещених росів», а також питання про «воїв» княгині Ольги. Основний склад цієї групи був сформований із тих руських воїнів, які залишалися на візантійській службі після лангобардського походу 935 р. й були хрещеними, «що було однією із умов допущення найманих воїнів до охорони особи імператора» [93, с. 9]. Важливою є теза

автора про те, що із загоном «хрещених росів» слід ототожнювати «християнську русь» з договору 944 р. Саме вони стали основою руського загону під час критського морського походу 949 р. [93, с. 9]. Другою частиною цього загону стали «вої», надіслані до імперії княгинею Ольгою за домовленістю з Константином VII і Романом II. «Вої», були важливим предметом переговорів між київською княгинею і Константином VII у 950-ті рр. і прибули до імперії вже після смерті цього імператора, взяли участь у критському поході 960-961 рр. [93, с. 10].

3. Конфлікт між князем Володимиром та його варягами в Києві. Дослідник зауважує прямий зв'язок між спровадженням з Києва бунтівних варягів і появою на візантійській службі нової «етерії піхотинців», згаданої у Тактиконі Ескуріалу. Поява ж «русського корпусу» пов'язана з відправленням Володимиром дружини на допомогу Василю II для війни із заколотником Вардою Фокою у 988 р. Після перемоги над узурпатором за активної участі в битвах «русського корпусу» відбулося «перетворення багатотисячного руського загону в постійну складову частину візантійської армії» [93, с. 10].

Третій розділ «Руси та імператор у 1015-1081 рр.» [93, с. 10-12] присвячено розгляду стосунків між найманими і союзними загонами русів і візантійськими імператорами. Після смерті князя Володимира імператор Василь II відмовляється від договорів з київським князем щодо найманців, замінивши їх укладанням окремих угод з вождями найманців [93, с. 11]. Стосунки русів з імператорською владою були суперечливими, під час повстань частина з них ставала на захист імператорської влади, інша ж могла підтримувати узурпаторів. Так, під час виступу Георгія Маніака в 1042-1043 рр. переважна частина «корпусу русів» підтримала його виступ, менша ж його частина залишилася вірною імператорові Константину IX Мономаху. Наслідком стало значне скорочення, але не зникнення воїнів з Русі на службі у Візантії, причому імператор здійснив реорганізацію гвардійських частин, вивівши з їхнього складу русів та варягів і замінивши їх двома додатковими етеріями з інших «народів».

Невдовзі однак вплив руських загонів на імператорську владу поновився, оскільки вони були важливим засобом втримання влади, військом, «яке не залежало від сил візантійської столичної та провінційної аристократії» [93, с. 12]. Водночас це робило імператора все більш залежним від придворної гвардії, яка намагалася здобути все більше матеріальне винагородження за свою службу й вірність. Зрештою, коли в 1079 р. групи найманців та союзників збунтувалися проти Никифора Вотаніата, імператор удався до репресій щодо русів, які зникли з візантійської армії.

Про основний зміст четвертого розділу дисертаційного дослідження О. М. Филипчука свідчить вже сама його назва: «Ім'я, влада та ідентичність: соціальний склад, просопографія, принципи організації, функціонування та забезпечення руських воїнів» [93, с. 12-13]. Він найбільшою мірою співвідноситься з четвертим розділом дисертації О. М. Лугового, який має назву «Роси та варанги у візантійських державних та військових структурах» [51, с. 9-10]. Окремі висновки, яких доходять дослідники, видаються принципово відмінними. Скажімо, одеський візантиніст стверджує: «Після сформування великого постійного «корпусу» у 980-х рр. стало можливим очолення окремих підрозділів цього корпусу командирами, які походили з середовища найманців» [51, с. 9]. О. М. Филипчук, натомість, стверджує, що «соціальною основою руських найманців та союзників була «дружина», де поряд з лідером (вождем) нараховувалося кілька десятків осіб, особливо близьких до нього» [93, с. 12].

Як бачимо, чернівецький дослідник з його задекларованою увагою до нової соціальної історії, проникливо звертає увагу на той важливий аспект формування загонів руських найманців на візантійській службі, що залишився не відрефлексованим належним чином його одеським колегою. Останній, втім, також справедливо стверджує, що ватажками найманців «в більшості випадків виступають представники знаті з їхнього ж етнічного середовища» [51, с. 11]. Збігаються й деякі наступні сюжети, яких торкаються обидва дослідники, зокрема щодо можливостей кар'єрного просування командирів русів і матеріального забезпечення загонів русів. При цьому відразу впадає в око, що характеристика, здійснена О. М. Филипчуком, значно докладніша і ґрунтовніша [93, с. 13; порівн.: 51, с. 10].

Нарешті, на окрему згадку заслуговують розлогі висновки дисертаційного дослідження чернівецького дослідника [93, с. 13-16]. Важливо наголосити, що, окрім уже відомих

з попереднього тексту результатів дослідження, вони також містять згадки про ті важливі сюжети дисертації, які не було включено до автореферату через його обмежений обсяг, а також значну кількість дрібніших уточнень та спостережень з історії найманців та союзників на візантійській службі в X-XI ст., що мають самостійне наукове значення. Найважливішими видаються, зокрема, висновки щодо тривалої відсутності у візантійській літературі спеціальних слів для позначення руських воєнків і появи лише в «Огляді історії» Іоанна Скілиці терміна «варяги» (Βαράγγοι), який не мав ані етнічного, ні географічного смислового навантаження і стосувався групи найманців, які опинилися поза палацовою вартою [93, с. 14; порівн.: 93, с. 7].

Наступне дисертаційне дослідження повертає нас до першопочатків становлення Візантії. Це дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Дмитра Сергійовича Пуховця «Внутрішньополітична діяльність Константина Великого (306-337 рр.)» [70], захищена 11 жовтня 2010 р. в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Актуальність теми наукової розвідки, яка перебуває на межі антикознавства і візантиністики, визначається тим, що Константин I був «імператором-новатором, якому вдалося докорінно змінити Римську імперію в першій половині IV ст.», саме його реформи «заклали фундамент для існування в майбутньому могутньої держави – Візантії» [70, с. 1]. Водночас уже саме формулювання назви теми дисертації спричиняє вагомий підстави зацікавитися її науковою новизною й оригінальними висновками автора, оскільки правління Константина Великого і його внутрішня політика жодною мірою не належать до тем, позбавлених уваги істориків.

Дійсно, як показує сам дисертант в історіографічному огляді [70, с. 4-7], існує чимало спеціальних досліджень з історії правління цього імператора. На жаль, заявленого на початку цього підрозділу аналізу історіографії теми не сталося, дисертант відбувся простим переліком і описом-характеристикою досліджень. Можна погодитися з його підсумковим висновком, що «незважаючи на велику кількість робіт, в історіографії залишається чимало малодосліджених та дискусійних питань щодо внутрішньополітичної діяльності Константина Великого» [70, с. 7], однак зі здійсненого описового перегляду окремих праць виділити ці основні проблемні чи малодосліджені питання годі. Враховуючи значний обсяг, відведений автором для історіографічного огляду в авторефераті (понад 3,5 сторінки з 14!), він цілком міг би виділити ці питання і здійснити на цій підставі порівняльний аналіз історіографії. Це відразу зняло б усі сумніви щодо наукової новизни дисертаційного дослідження і допомогло науковцю значно краще визначити його завдання [див.: 70, с. 2], у списку яких не довелося б зазначати з'ясування стану джерельної бази та ступінь наукової розробки проблеми, оскільки необхідність цього очевидна при будь-якому дослідженні й не потребує окремої згадки. Так само суто оглядовим є і підрозділ 1.2, присвячений джерелам дослідження [70, с. 7-8].

У другому розділі дисертаційного дослідження [70, с. 8-9] йдеться про особливості здобуття Константином політичної влади, його правління на Заході й, зрештою, від 324 р., його одноосібне панування в цілій імперії. Д. С. Пуховець доходить висновку, що «важливим результатом політичного шляху імператора стало те, що в певний момент у країні перестала існувати сальна опозиція діючому правлянню, а претенденти на імператорську посаду були фізично знищені в ході громадянських війн» [70, с. 9].

Третій розділ, присвячений релігійній політиці імператора [70, с. 9-11], є ключовим у дослідженні. Дисертант розглядає навернення до християнства Константина, яке датує 312 р., а також здійснює спробу реконструкції змісту едикту 312 р. щодо християн, який передував Міланському едиктові 313 р. Шляхом проведення аналогії з едиктами імператора сходу імперії Максиміана Дазі, Д. С. Пуховець доходить висновку, що оскільки едикт було видано ще до навернення Константина, «то і його тон був суворим до християн: християнське богослужіння дозволялося, але до християнства відносилися як до чужої релігії, поширенню якої варто протидіяти» [70, с. 10]. Ситуацію змінив Міланський едикт, який фактично був спрямований на користь християн. Язичництво, втім, також не заборонялося, й у підрозділі 3.3 «Політика щодо язичників» дослідник зазначає, що Константин продовжував сприяти розвитку культу імператора й особисто продовжував вшановувати культ Сонця Непереможного [70, с. 10].

Важливим є підрозділ 3.4 «Участь імператора у вирішенні церковних суперечок», в якому на конкретних прикладах боротьби з донатизмом і аріанством під час скликання, відповідно, соборів у Римі в 313 р., Арелаті в 314 р. і Нікеї в 325 р. визначалися прецеденти «у відносинах держави та Церкви» [70, с. 10]. Показова в цьому роль примирителя, посередника і останньої інстанції вирішення питання, що її намагався взяти на себе Константин, який, однак, змушений був зрештою погодитися на засудження аріанства.

У підрозділі 3.5 Д. С. Пуховець висловив припущення щодо катехуменату Константина, «який поєднував імператора та Церкву до хрещення». «Ставши катехуменом, Константин вже міг вважатися християнином, але в той же час остаточно не розривав свій зв'язок з язичницьким населенням імперії» [70, с. 11].

В останньому, четвертому розділі дисертації [70, с. 11-13] дослідник комплексно розглядає внутрішню політику Константина I, послідовно зупиняючись на питаннях адміністративних реформ і становлення нової системи управління державою, соціальної, економічної і фінансової складових заходів імператора, а також військових реформ правителя. Подібно до того, як «законодавство імператора являло собою не революцію, а поступовий розвиток законодавства попередників» [70, с. 12], так і висновки дисертанта в цьому розділі більшою мірою узагальнюють досягнення попередньої історіографії. Те ж саме можна сказати і стосовно загальних висновків дослідження в цілому [70, с. 13-14], які не так відкривають нові перспективи вивчення правління Константина, як відносно повно підсумовують результати розвідок інших істориків з питань внутрішньої політики цього імператора. У багатьох випадках навіть там, де джерела й історіографічна ситуація дозволяють здійснити розрив з попередньою дослідницькою традицією й отримати власні оригінальні висновки, Д. С. Пуховець цього не робить.

Наприклад, стосовно економічних заходів Константина він стверджує: «Встановлено, що в економічному аспекті внутрішньої політики основними проблемами імператора були запустіння земель та міст, інфляція. Для подолання інфляції він запровадив нову золоту монету – солід. З появою соліду пов'язано збільшення ролі золота в економіці країни. В податковій сфері основною метою Константина була заміна натуральних податків на податки в грошах. Правителем було запроваджено податок на підприємницьку діяльність – хрисаргір» [70, с. 14].

Яку саме інформацію з наведеної цитати не можна знайти навіть не в спеціальній дослідницькій, але в загальноживаній узагальнюючій літературі й навіть підручниках, сказати важко, причому приклади таких тверджень, які подаються як «з'ясовані», «встановлені» чи «виявлені» можна множити. Те, що стало новим відкриттям особисто для дисертанта, може й не бути таким для історичної науки. Це, вочевидь, розуміє і сам дослідник, стверджуючи в невинувато розложеному і так само витриманому в душі переказу давно відомих істин пасажі щодо теоретико-методологічної бази дисертації, що «будь-яка історична праця залишається суб'єктивною, адже внутрішній досвід історика впливає на сформульовані ним висновки» [70, с. 2-3]. Яскравою ілюстрацією до цього твердження є і дослідження Д. С. Пуховця. Але якщо, з одного боку, це позбавляє дисертацію багатьох елементів і ознак наукової новизни, то з другого – робить її корисним і порівняно повним загальним викладом передісторії ранньої доби Візантійської імперії.

Наступні три дисертації, попри різні коди спеціальностей і назви дисциплін, з яких їх захищено, виявляються близько пов'язаними між собою. За самими їх назвами, та навіть і текстами важко беззаперечно визначити, до історії, культурології, філософії чи релігієзнавства належить та чи інша з них, що вкотре унаочнює нероздільне поєднання у візантиністиці елементів різних наукових дисциплін.

Це добре видно на прикладі захищеної 27 жовтня 2010 р. в Національній музичній академії України імені П. І. Чайковського дисертації *Дар'ї Сергіївни Морозової «Тема людини та довкілля у візантійській аскетичній традиції»* [57], поданої на здобуття наукового ступеня кандидата культурології за спеціальністю 26.00.01 – теорія та історія культури. Вона має дещо незвичне для історика, але переконливе обґрунтування актуальності теми, яку потрактовано як у контексті культурної ідентичності України, основи якої тісно пов'язані із засвоєнням грецького християнства, так і з урахуванням сучасних екологічних і світоглядних проблем, що стоять нині

перед людством, а також з огляду на необхідність дослідження Передання для сучасної церковної думки, яка повсякчас стикається з проблемою невідповідності релігійного бачення світобудови досягненням природничих і точних наук [57, с. 1-2]. «Християнська оцінка тілесності як невід'ємної складової людського ества, пильна увага до зв'язку людського тіла з матеріальним світом, усвідомлення відповідальності людини за землю, на якій вона мешкає, та за весь космос, створений заради неї, – усі ці засадничі позиції філософії отців Церкви є сьогодні животрепетними, мабуть, як ніколи раніше», – підсумовує дисертантка [57, с. 1].

У першому розділі дисертації [57, с. 4-6] визначено коло джерел, на які спирається наукова праця, а також оцінено ступінь наукової розробки проблематики дослідження. При цьому якщо огляд джерельної бази зводиться до простого перерахунку імен представників візантійської патристики, чії твори склали основу корпусу текстів, що аналізувався в роботі (трактати свт. Василя Великого, свт. Григорія Нисського, Немесія Емеського, Псевдо-Діонісія, преп. Максима Сповідника, преп. Симона Богослова, преп. Іоана Дамаскіна, свт. Григорія Палами та інших) [57, с. 4], то історіографію схарактеризовано значно докладніше [57, с. 5-6]. Заслужують на увагу твердження дисертантки про брак культурологічного підходу в західній візантиністиці, що досліджує історію космологічних уявлень [57, с. 5], а також її увага до здійсненого в 1970-ті рр. грецькими богословами І. Іконому, Д. Замісом і А. Кезелопулосом відкриття «фундаментальної співзвучності (сучасного – А. Д., М. Д.) екологічного підходу із автентичним світосприйняттям візантійських отців Церкви, для яких всесвіт був передусім «домом» (οἶκος) людини» [57, с. 6]. Наголошення цієї суголосності стало важливим поштовхом для оцінки сучасної культурної ситуації, що породила екологічну кризу, з позицій текстів Святих Отців. Водночас, за справедливим зауваженням Д. С. Морозової, комплексне наукове дослідження екологічного вчення грецьких отців ніколи не здійснювалося.

У другому розділі ««Містичний матеріалізм» сирійської аскетичної» [57, с. 6-8] дисертантка, виходячи з традиційного в патристиці розрізнення антиохійського, александрійського і каппадокійського підходів, послідовно досліджує перший із них, який докорінно відрізнявся від двох наступних. Екологічну природу сирійського християнського природознавства визначило зосередження уваги вчених на «стосунку людини з довкіллям, на безпосередній зверненості до людини кожного природного явища, на її відповідальності за матеріальний світ» [57, с. 6-7], що було спричинено вимогою осмисленості й унікальності кожного природного явища [57, с. 6]. Найбільшою мірою цей підхід знайшов своє яскраве вираження в уявленнях про Едемський сад.

У підрозділі 2.2 «Преп. Єфрем Сирин про «Едем на Сході»» [57, с. 7] розглянуто погляди Єфрема Сирійського на Рай як гору в центрі круглої землі, яка одночасно поєднує в собі конкретно-географічну і духовно-містичну природу. З одного боку, Едем – це не просто територія в просторі, це, перш за все, духовне явище, але з другого – топографічна локалізація Раю доводить високий статус матеріального світу й робить історію екології складовою ядра «історії спасіння».

У наступному підрозділі 2.3 аналізується одне з ключових джерел патристичної екології – Макаріївський корпус, в якому наголошується взаємозалежність людини і довкілля. Людина не є самодостатньою, вона залежить від навколишнього середовища, але вона також покликана впорядковувати цей світ, причому не так фізично, як духовно, у «мовно-культурно-культуовій площині». Д. С. Морозова акцентує на цікавій особливості Макаріївського корпусу, в якому світ подано подібно до сучасної класичної екології як складну систему життєдіяльності різних видів організмів у певному природному середовищі. «Людина включена в цю екологічну структуру як тілесна істота (природниче бачення), але водночас є вільною від неї завдяки своїй свободі та особливому стосунку з Богом (гуманітарне бачення)» [57, с. 7].

У підрозділі 2.4 [57, с. 7-8] розглядається некласична гносеологія в природознавстві свт. Іоанна Златоуста, яка є поєднанням елліністичного та близькосхідного підходів. Святий Отець закликає емпірично, на власному досвіді вивчати навколишній світ, але, водночас, застерігає щодо обмеженості людського пізнання світу, через те, що суб'єкт, який вивчає світ, сам перебуває всередині цього світу і, відповідно, його можливості до пізнання лімітовані й викривлені вже через самий факт спорідненості з досліджуванним об'єктом. Це зауваження Іоанна Златоуста

Д. С. Морозова справедливо вважає «одним з найпотужніших досягнень пізньоантичної думки» [57, с. 8].

У двох наступних підрозділах йдеться, відповідно, про сприйняття і християнізацію представниками антиохійського напрямку елементів «містичного матеріалізму» філософів школи Стої, зокрема про використання у Шестодневі Северіана Габальського (IV ст.) образу «тонкого» небесного вогню, який своєю присутністю в матерії освячує її, а також про природознавство Ісака Ніневійського (VIII ст.), який постулює пізнання навколишнього світу як містичну практику молитви відлюдника. Із тексту розділу логічно виведено і головний висновок авторки про те, що «основні акценти антиохійців – на тілесному та екологічному контексті пізнання, на залежності людини від довкілля та відповідальності за нього, на преображенні матеріального світу видаються вельми співзвучними і турботам нашого сьогодення» [57, с. 8].

Третій розділ «Християнізована елліністична думка: поміж антропологією та космологією» [57, с. 9-11] присвячено з'ясуванню характеру екологічної складової александрійського і каппадокійського богословських напрямків. Важливим є здійснене Д. С. Морозовою акцентування уваги на поєднанні християнського світогляду з античною натурфілософією в поглядах великих каппадокійців – Василія Великого, Григорія Богослова та Григорія Нисського, які пристосовували античні природничі знання до створення християнської картини світу. Цікаво, що нерідко за допомогою суто фізичних пояснень вони спростовували метафізичні трактування язичництва [57, с. 9].

Цікавим є підрозділ 3.3 «Єгипетський аскетизм як екологічний проект», у якому йдеться про погляди єгипетських аскетів на важливий вплив навколишнього середовища на не лише фізичний, але переважно духовний стан людини, особлива увага приділяється смиренному життю серед диких звірів у смиренному наслідуванні «нижчим щаблям екологічного буття» [57, с. 9-10].

Важливе значення для розвитку християнських екологічних уявлень мав Халкедонський собор 451 р. і творчість одного з активних поширювачів ухваленої на ньому концепції свт. Діадоха Фотикійського: «Проголошення «незлитного і нероздільного» поєднання в Христі Божественної та людської природи імплікувало, з одного боку, гідність людського ества, тілесності та матерії загалом, з іншого ж, можливість долучення їх до енергій Божества, а відтак – можливість преображення космосу освяченою людиною» [57, с. 10]. Виправдання матеріальної природи її причетністю до Божественної енергії стало основою редукованої до гносеології неоплатонічної думки у Псевдо-Діонісія Ареопагіта [57, с. 10-11] (у розглянутій нижче дисертації Ю. П. Чорноморця автором Ареопагітик визнано Іоанна Філопона) [104, с. 8-9]). Найбільш же зрілим зразком платонічного природознавства стала творчість св. Максима Сповідника, головним елементом неоплатонічної екології якого стала «сотеріологія, що передбачає не лише спасіння людини Воплоченим Логосом, але й спасіння всесвіту людиною як причетної до всіх його щаблів» [57, с. 11].

У четвертому розділі «Середньовізантійський синтез традицій» [57, с. 11-14], який Д. С. Морозова справедливо визначає ключовим елементом дослідження, йдеться про поєднання трьох розглянутих у попередніх розділах традицій. Раннім (IX ст.) прикладом такої синтези є творчість преп. Іоанна Дамаскіна (підрозділ 4.2 [57, с. 12]). Натомість наприкінці X – перші десятиліття XI ст. преп. Симеон Новий Богослов творить своє екологічне вчення на підставі антиохійського погляду на світобудову. Абстрактному мисленню середньовізантійської схоластики Симеон, подібно до Іоанна Златоуста, протиставляв необхідність емпіричного дослідження довкілля. Однак його вчення, яке потужно вплинуло на православні містику й аскетику, не торкнулося університетського природознавства (підрозділ 4.3. [57, с. 12]). Останнє остаточно відділилося від теології, не набувши, втім, раціонального і дослідного характеру, але підпадаючи під вплив окультної метафізики (розділ 4.1 [57, с. 11-12]).

Найближчим же послідовником Симеона став його учень Никита Стифат (XI ст.) (підрозділ 4.4 [57, с. 12-13]), який синтезував усі три попередні екологічні традиції в концепції множинного Раю, що осмислювався в п'яти різних вимірах. Поєднання антиохійського та александрійського підходів представлено також у трактаті преп. Петра Дамаскіна (XII ст.), який вбачає у «плині речовини»

неоплатонізму «розп'яття» для світу, а в антиохійському оновленні довкілля – ідею «воскресіння» для світу (підрозділ 4.5 [57, с. 13]).

Нарешті, останній підрозділ «Паламістські дебати: теологія, наука, мистецтво» [57, с. 13] присвячено аналізу поглядів свт. Григорія Палами (кінець XIII – перша половина – середина XIV ст.), надзвичайно уважного до важливості «Воплочення, тілесності людини і гідності матерії». Найвиразнішим виявом обоження космосу дисертантка вважає «тонкі мотиви» пізньовізантійського мистецтва – літургійну поезію та пейзаж іконопису доби Палеологівського Відродження.

Важливим є підсумковий висновок авторки щодо прикрих наслідків візантійського розколу знання на схоластичну фізику й аскетичну екологію для всієї східнохристиянської, зокрема й української, культури, оскільки «молоді слов'янські церкви, позичивши у греків їх багате й різнобічне чернецьке природознавство, виявилися абсолютно байдужими до академічної лінії» [57, с. 13]. Варто також відзначити важливість висновків дисертації [57, с. 14-15], у яких вдало в максимально узагальненому вигляді подано головні підсумки дослідження, одним із найважливіших з яких є теза про те, що «потужна екологічна думка візантійських отців знаходила собі вияв у проповідях, у літургійній поезії, в іконописі, але не в університетському дискурсі, що негативно відбилосся на інтелектуальній ситуації подальших століть» [57, с. 15; див. також: с. 4].

14 січня 2011 р. у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» відбувся захист дисертації Юлії Олегівни Мінець «Творчість Палладія Еленопольського в контексті формування ідеалів християнського життя: історико-соціальний аспект» [53], поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дослідження присвячено різнобічному аналізу двох творів Палладія Еленопольського (бл. 363/364 – бл. 431 рр.) *Лавсаїк* і *Діалог про життя Іоанна Хризостома* в контексті становлення засадничих ідеалів християнського світогляду в IV-V ст. Актуальність теми обумовлена необхідністю більш детального вивчення використання біблійних текстів у конструюванні християнського дискурсу за перехідної доби від пізньоантичного язичництва до ранньосередньовічного християнства, а також тим фактом, що названі два твори, «написані у різних стильових, мовних та ідеологічних рівнях», є вдалим прикладом того, як «один автор був здатний модифікувати характер свого письма, зокрема використання Біблії, під різні стильові, мовні, ідеологічні рівні залежно від різної мети твору, цільової аудиторії та історичного контексту написання» [53, с. 1].

Розглянувши в першому розділі історіографію питання «Використання Біблії для конструювання ідеалів християнського життя в пізньоантичних текстах» і схарактеризувавши основні комплекси джерел [53, с. 4-5], другий дисертантка присвятила реконструкції біографії Палладія Еленопольського, яку було здійснено на підставі наявних джерел і життєписів, підготовлених попередніми дослідниками (К. Батлер, Д. Бак) [53, с. 5-6], а також історії та характеристики досліджуваних творів [53, с. 6-7].

Лавсаїк, назва якого походить від імені константинопольського чиновника Лавса, на чие замовлення близько 420 р. було написано твір, є збіркою оповідань про монахів, пустельників та аскетів і належить до агіографічного жанру. Ю. О. Мінець проаналізувала лексику й синтаксис твору, яким притаманний відхід від високих аттичних зразків, проста риторика і наближеність до просторіччя. Це дозволяє визначити аудиторію, на яку було зорієнтовано текст, а рукописна традиція і ранні переклади латинською, сирійською, коптською і слов'янською мовами засвідчують його розповсюдженість і чималу популярність [53, с. 6].

Діалог про життя Іоанна Хризостома (ймовірно 408 р.) є детальною апологетичною біографією Іоанна Златоуста, поданою у формі діалогу між римським дияконом Теодором та єпископом зі сходу, який прибув до Риму. Як установила дослідниця, *Діалог* є «більш стилістично вишуканим та риторично розробленим твором, ніж *Лавсаїк*, але наявні значні синтаксичні та граматичні помилки і неузгодження, що може свідчити про написання тексту під диктовку автора» [53, с. 7].

У третьому розділі дослідження [53, с. 7-10] здійснено аналіз форм використання біблійних текстів у творах Палладія, притаманних їм нарративних стратегій та риторичних конструкцій. Ю. О. Мінець установила, що найпоширенішою формою звертання до Біблії були посилання, так

само часто трапляються дослівні й адаптовані цитати. У *Лавсаїку* також наявні алюзії, а в *Діалозі* – парафрази і скорочені перекази біблійних історій [53, с. 7]. *Діалог* виявляється більш насиченим біблійними цитатами, які часто є розлогими і поєднаними з посиланнями у наративні ланцюжки в спільному контексті [53, с. 8]. Головною метою при цьому є опис сучасних авторів ситуацій у біблійних поняттях, демонстрація того, як праведники у своєму житті фактично втілюють біблійні пророцтва. Одночасно яскраві біблійні аналоги отримують також образи грішників, що «робить опис більш наочним, доступним та близьким» читацькій аудиторії [53, с. 9]. Відмітною рисою використання біблійних цитат у *Діалозі* є «значно витонченіша гра автором на зміні контексту біблійної фрази», складніше її пояснення [53, с. 10].

Ключовим у дисертації є четвертий розділ «Текст і аудиторія: Соціальні стратегії використання Біблії» [53, с. 10-14], в якому досліджено, яким чином інтерпретація наведених біблійних текстів співвідноситься з читацькою аудиторією кожного з творів. Підрозділ 4.1 «*Діалог і Лавсаїк: Розбіжності в інтерпретації ідей*» присвячено порівняльній характеристиці оцінки в текстах важливих для християнина питань, завдяки чому виявлено принципову відмінність постульованих ідей у кожному з творів. Так, наприклад, *Лавсаїк* зневажає земну мудрість, здобуту через освіту, й високо шанує Божественне одкровення, натомість *Діалог* високо оцінює мудрість і розсудливість у цьому світі; *Лавсаїку* притаманні сильні есхатологічні очікування, тоді як у *Діалозі* їх притлумлено поясненням, що труднощі й нещастя є лише випробуваннями, в яких мають гартуватися праведники; у *Лавсаїку* благовидість і сивина є свідоцтвами праведного життя, в *Діалозі* ж автор застерігає, що за почитивою зовнішністю часто ховається грішна природа тощо [53, с. 10-11].

У підрозділі 4.2 аналізуються ключові ідеї та цільова аудиторія прологу *Лавсаїка* [53, с. 11-12], в якому авторка виявляє потужний вплив *Regulae morales* Василя Кесарійського, позначений спільними біблійними цитатами, адресуванням широкій аудиторії християнської спільноти, а не лише аскетам. Пролог *Лавсаїка* відрізняється від основної частини тексту твору більш ортодоксальними поглядами, тоді як в оповіданнях про відлюдників і аскетів помітний вплив ідей учителя Палладія Евагрія Понтійського, на той час уже звинуваченого в еретицтві.

Підрозділ 4.3 присвячено аналізу біблійних сюжетів і образів, до яких звертається Палладій, описуючи біографію Іоанна Хризостома, насамперед епізод його скинення з кафедри. Автор подає Іоанна як суто позитивного персонажа, наголошуючи на праведності його вчинків, у яких він наслідує Христа, Іоанна Хрестителя, Мойсея, Ісуса Навина та ін., натомість його вороги порівнюються з найбільшими біблійними грішниками. Як вважає дисертантка, «головною потенційною аудиторією, яка в той час була дуже зацікавлена саме в такому трактуванні, були прибічники Іоанна, члени його партії», які в 400-х – 410-х рр. гостро потребували саме такого нарративу, який героїзував би не лише Іоанна Златоуста, але і їх самих, постраждалих за праведну справу [53, с. 12]. Таке визначення цільової аудиторії переконливо пояснює апологетичну природу *Діалогу*, одновимірне і суто тенденційне подання подій з життя Іоанна Златоуста, а також, зрештою, і незначне поширення твору, який дійшов до нас лише в двох рукописах і семи фрагментах.

Нарешті, в останньому підрозділі 4.4 [53, с. 13-14] твори Палладія розглядаються в контексті сучасних йому текстів інших авторів. Показано вплив на зміст *Діалогу* з боку творів Іоанна Хризостома *Desacerdotio* та *In Genesim homiliae*; а на *Лавсаїк* – *Vita Antonii* Афанасія Александрійського та *Apophthegmata Patrum*.

У доволі розлогих висновках [53, с. 14-16] підсумовано головні результати дослідження, які повторюють уже відомі з попереднього викладу твердження. На жаль, авторка не здійснила тут більш глибоких узагальнень, перспективи для яких, поза сумнівом, відкривало її дослідження, і про які згадує вона сама: «Виявлення ідей та понять, що були по-різному потрактовані в текстах, спрямованих на різну цільову аудиторію, становить методологічну основу для подальших студій над проблемами неоднорідності всередині християнської аудиторії кінця IV-V ст., що дозволять глибше зрозуміти її стратифікацію та структуру, динаміку різних соціальних страт, наявність та співвідношення різних рівнів нарративів всередині християнського дискурсу» [53, с. 3]. Утім,

здатність утриматися від спокусливих, але малообґрунтованих тверджень, тим більше у висновковій частині, – одна з ознак дослідницької зрілості науковця.

Саме таку зрілість можемо бачити в наступному дисертаційному дослідженні, яке засвідчує появу в Україні світового рівня дослідника візантійської богословської думки. Маємо на увазі докторську дисертацію з філософії *Юрія Павловича Чорноморця «Еволюція візантійського неоплатонізму»* [104; див. також монографію, підготовлену на основі дисертації: 103], захист якої відбувся 1 липня 2011 р. в Інституті філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. У дисертації візантійський неоплатонізм досліджено як «унікальне явище історії релігійної думки найбільш розвиненої православної культури середньовіччя», що дає «ключ для розуміння розвитку православної теології впродовж тисячоліття, з VI по XV ст.» [104, с. 1], оскільки саме воно було «панівною філософською і теологічною течією впродовж усього існування Візантії» [104, с. 3].

У першому розділі «Візантійський неоплатонізм як предмет релігієзнавчого та історико-філософського дослідження» [104, с. 7-10] йдеться про стан наукового опрацювання проблеми, схарактеризовано джерельну базу, методологічну основу та принципи дослідження. Ю. П. Чорноморець наголошує на відсутності комплексних релігієзнавчих та історико-філософських наукових праць з візантійського неоплатонізму, який виводився поза межі наукових розвідок як через бажання вивчати «чисту філософію» без теологічних елементів (як у В. Татакісу, Г. Подскальські, Л. Бенакісу), так і через упереджені інтерпретації візантійської філософії через призму власного розуміння «правильної православної філософії» (Ф. Шеррард, Н. Матзука, В. Лур'є) [104, с. 7-8]. Єдине дослідження візантійського неоплатонізму С. Герша «Від Ямвлиха до Еріугени. Дослідження передісторії та еволюції Псевдо-Діонісієвої традиції» є конфесійно заангажованим, оскільки «намагається приписати античному та християнському неоплатонізму вчення класичної томістичної метафізики» [104, с. 8].

Другий розділ «Формування візантійського неоплатонізму в творах Йоана Філопона (Діонісія Ареопагіта)» [104, с. 10-13] присвячено аналізу становлення неоплатонізму в працях першого візантійського неоплатоніка Іоанна Філопона, автора великої кількості текстів [див.: 104, с. 8-9], здійснений за хронологією їх написання. Концепції неоплатонічної філософії цього мислителя формуються вже в його коментарях на Аристотеля, написаних у 510-ті рр. У них Філопон обґрунтовує вчення про самостійне існування створеного на підставі теорії діяльності, за якою діяч передає енергію руху об'єкта, на який діє. Створений Богом людині притаманний імпульс природного прагнення до Бога як Меті всього, але в неї є можливість вибору за власною волею чи то слідувати цим шляхом, чи відхилитися від нього [104, с. 10-11].

Повною мірою філософію візантійського неоплатонізму було сформовано у «Ареопагітиках», які Ю. П. Чорноморець розглядає в підрозділах 2.2 – 2.4 [104, с. 11-12], послідовно аналізуючи їхню філософсько-теологічну пропедевтику, філософську теологію і практичну філософію. Зрештою філософська теологія зводиться Іоанном Філопоном до послідовного обґрунтування радикального агностицизму, оскільки щодо Бога неможливим є будь-яке пізнання – філософське, теологічне, релігійне, містичне. «А про що неможливо знати, про те потрібно незнати» [104, с. 12].

У параграфі 2.5 «Філософська теологія полемічних трактатів Йоана Філопона пізнього періоду творчості» [104, с. 12-13] дослідник аналізує застосування ареопагітизму для критики вчень Прокла та Аристотеля про вічність світу, а також антиохійської школи. Спростовуючи Прокла, Філопон-Діонісій доводить, що Причиною світу є Бог, Творець, акт Творіння якого не позбавляє його здатності «бути творцем». Аристотеля критиковано за його вчення про невидимість і незмінність ефіру, який, у такому разі, просто не може бути матеріальним; а також теорію вічності світу. Щодо критики буквалізму антиохійської картини світу, то її поглиблений аналіз відкриває нові перспективи для дослідження Д. С. Морозової в плані порівняльної характеристики гносеологічної екології Ареопагітик і наївних образів світобудови сирійців [див.: 57, с. 6-8, 10-11].

Третій розділ «Неоплатонічна онтологія Максима Сповідника» [104, с. 13-15] досліджує філософсько-теологічну систему зазначеного автора як найбільш розвинуту форму «виразу ортодоксії у візантійському неоплатонізмі». Аналізується вчення Максима Сповідника про Бога, Його властивостей і діяльності. Мислитель доводить поєднання простоти Бога із розгалуженою структурою «розрізненень без розділень», а Його творчі дії, що належать сутності Бога,

здійснюються відповідно Розумом, який починає дію, Логосом, що діє, і Життям, яке дію завершує [104, с. 14].

На підставі еманційної тріади космології Прокла Максим Сповідник творить власну метафізичну антропологію, додаючи до неї четвертий елемент: «перебування» (буття ідей-логосів) – «вихід» (акт Творення світу) – «повернення» (вдосконалення створеного в напрямку довершеності) – «нове перебування» (досягнення довершеності й надприродне єднання з Першопричиною). При цьому третій етап «повернення» є моментом виявлення свободи волі створеного (згадаймо відзначене Ю. П. Чорноморцем визначення Іоанна Філопона про те, що «людина має власне природне прагнення до Бога як Мети всього, але може власною волею слідувати цьому прагненню чи відхилитися від нього» [104, с. 11]) і це (має бути) – «засвоєння Божих чеснот, знань та життя, тобто поступове присвоєння особистістю змісту Божественного» [104, с. 14].

Нарешті, розглядаючи сутність людини, Максим описує її як ієрархію п'яти ступенів, утілюваних на рівні відчуттів: розуму (зір), розсудку (слух), афективності (нюх), бажання (смак) і тіла (дотик). Людське начало в антропології мислителя не є суто розумним і споглядальним, воно також розсудкове, вольове, пристрасне й тілесне. Богообразність притаманна всім людям, богоподібність же досягається внаслідок їхньої діяльності, яка є проявом свободи волі [104, с. 14-15].

У четвертому розділі «Візантійський неоплатонічний есенціалізм кінця VII – початку XIV століть» [104, с. 15-16] йдеться про виникнення і розвиток у Візантії неоплатонізму схоластичного типу. Творцем його виступає Анастасій Синаїт, а сам візантійський есенціалізм відрізняється від латинської схоластики твердженням про неможливість пізнання Бога-Сутності. У параграфі 4.2 проаналізовано есенціалізм Іоанна Дамаскіна, вчення якого про сутність, індивіда, сутнісні та індивідуальні властивості стало нормативним у VIII-XIII ст.: «Есенціалізм у теології та логіці спричинює панування есенціалізму в космології та антропології. Світ – це визначена Богом сукупність суттєво незмінних речей та істот. Людина – це сутність, створена Богом за взірцем Його власних суттєвих властивостей – розумності, свободи, здатностей до творчості та до керування матеріальним» [104, с. 15-16].

У наступному параграфі 4.3 [104, с. 16] розглянуто тривале панування неоплатонічного есенціалізму в системі візантійської вищої освіти IX-XIII ст., пов'язане з практикою церковного засудження як за теологічні, так і за антропологічні та космологічні погляди. Візантійська схоластична філософія цього часу звелася до продукування перифраз з найбільш схоластичних праць античних неоплатоніків.

Останній, п'ятий, розділ «Паламізм як особлива форма візантійського неоплатонізму» [104, с. 16-18] розглядає три етапи еволюції паламізму як особливої форми візантійського неоплатонізму: 1) Неоареопагітизм Григорія Палами (параграф 5.1 [104, с. 16-17]); 2) Християнське прокляння Каліста Ангелікуда (параграф 5.2 [104, с. 17]); 3) Паламістська схоластика (параграф 5.3 [104, с. 17-18]). Ці етапи, як переконливо демонструє Ю. П. Чорноморець, відповідають трьом розглянутим раніше стадіям розвитку класичного візантійського неоплатонізму. Дослідник доводить, що поява нового виду візантійського неоплатонізму була спричинена потребами апології ортодоксії в богословських дискусіях XIV ст. та появою в неоплатоніків конкурентів – візантійських платоніків. Із метою критики платонізму та католицької теології Григорій Палама будує антиметафізичну теологічну систему, яку можна порівнювати з антиметафізикою Ареопагітик.

Наступним викликом для візантійського неоплатонізму став візантійський томізм. Відповіддю на нього стали твори Каліста Ангелікуда «Проти Томи», в якому критикується «Сума проти язичників» Томи Аквінського і трактат «Про божественне єднання», де під впливом Максима Сповідника розвиваються ідеї Прокла. В останньому параграфі 5.3 «Паламістська схоластика другої половини XIV-XV ст.» проаналізовано намагання подолати внутрішню суперечливість паламізму як різновиду неоплатонізму шляхом надання йому форми схоластичного вчення за правилами силогістики, що призводило до «відмови від неоплатонічних концепцій і переходу до християнського аристотелізму» (Феофан Нікейський, Марк Ефеський); визнання можливості пізнання сутності Бога в таїнстві євхаристії (Миколай Кавасила, Геннадій Схоларій), що підривало

основний постулат неоплатонізму про принципову непізнаваність Божої сутності та ін. [104, с. 18]. Геннадій Схоларій взагалі пропонував можливість поєднувати пламізм і томізм у межах есенціалізму Іоанна Дамаскіна.

У висновках [104, с. 18-19] підбито підсумки дослідження візантійського неоплатонізму як цілісної філософської традиції, еволюцію якої можна представити таким чином:

I. Перше коло еволюції:

1. Антиметафізична філософія надбуття Іоанна Філопона (ототожнений із Псевдо-Діонісієм і, відповідно, є автором Ареопагітик).

2. Філософія буття Максима Сповідника

3. Філософія буття візантійських есенціалістів VII – початку XIV ст. (Анастасій Синаїт, Іоанн Дамаскін, Фотій, Арефа, Михаїл Пселл, Іоанн Італ, Никифор Влеммід та ін.)

II. Паламізм як друге коло еволюції неоплатонізму (друга половина XIV – XV ст.):

1. Антиметафізичний неоареопагітизм Григорія Палами.

2. Християнське прокляння Каліста Ангелікуда.

3. Паламістська схоластика (Феофан Нікейський, Миколай Кавасила, Марк Ефеський, Геннадій Схоларій).

Останнім за хронологією дисертаційним дослідженням цього огляду є захищена 28 жовтня 2011 р. у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича кандидатська дисертація *Олександра Євгеновича Вольфа «Контакти візантійського населення Криму з кочовиками Північного Причорномор'я та східними слов'янами наприкінці V-X ст.»* [15]. Почавши огляд з історико-археологічної дисертації О. В. Зінька про візантійський Крим, ми знову повертаємося до цієї ж тематики.

Знайомство з авторефератом дисертаційного дослідження О. Є. Вольфа залишає вкрай суперечливі враження. Перш за все впадає в око геополітична й історіософська, якщо мало не епічна розлогість теми в її географічних, хронологічних і тематичних межах. Таке формулювання теми цілком органічно виглядає як назва збірки статей чи тематично пов'язаних між собою нарисів; можливо, воно припустиме в узагальнюючій монографії, але для дисертації воно видається малопродуктивним. Тим більше, що йдеться не про докторську, а про кандидатську дисертацію.

Зазначене привертає підвищену увагу до обґрунтування актуальності теми дослідження, його об'єкта і предмету, географічних і хронологічних меж. Перш за все виявляється, що актуальність подано вкрай описово, у ній, з одного боку, переказуються загальновідомі факти і робляться цілком банальні висновки й припущення, а з другого – подаються як усталені положення історичної науки доволі спірні твердження про візантійсько-хазарську кондомінатну систему управління Кримом у VII-VIII ст. (без посилання, але, цілком очевидно, услід за С. Б. Сорочаном, який запропонував цю гіпотезу і є найбільш активним її прихильником [див.: 75-79; 82 та ін.]).

Рятує ситуацію з викладом актуальності дослідження тільки останній її абзац, а саме постановка проблеми про місце, роль, значення і функції кочовиків Північного Причорномор'я в контактах між візантійськими містами Криму і східними слов'янами. Дисертант цілком справедливо пише з цього приводу: «Постало питання: чи вони були перешкодою, чи в якісь моменти сприяли налагодженню контактів між східними слов'янами і візантійцями Криму» [15, с. 2]. З огляду на це слушне твердження, як видається, можна було б інакше й значно більш вдало сформулювати тему дисертації, визначити її мету, завдання, об'єкт і предмет. Скажімо, зовсім недоречним виглядає завдання «охарактеризувати процес становлення та поширення візантійської влади на південному та східному узбережжі Кримського півострова» [15, с. 2]. Це окрема проблема, яка знайшла спеціальне висвітлення у низці сучасних досліджень, так само як і визначення особливостей «взаємовідносин візантійської адміністрації у Криму з кочовими народами Північного Причорномор'я» [15, с. 2].

Особливі зауваження в цьому контексті викликає обґрунтування верхньої межі хронологічних рамок дослідження прив'язкою до походу Володимира на Херсон [15, с. 3], хоча яким чином ця подія принципово могла змінити геополітичну систему відносин трьох природничо-кліматичних,

господарсько-культурних і геополітичних зон Північного Причорномор'я – морського узбережжя, степу і лісостепу – зрозуміти важко.

Добре прописаними в авторефераті видаються методи й наукова новизна дослідження [15, с. 4-5], яка дозволяє сподіватися на оригінальні самостійні висновки. Але тут, маємо визнати, сподівання не справджуються – жоден з десяти (!) пунктів висновків [15, с. 15-16] не містить дослідницької новизни, про яку йдеться у вступі. Достатньо порівняти такі твердження: в розділі «Наукова новизна одержаних результатів»: «вперше класифікована і описана пріоритетна група товарів, яка складала основу торговельного обміну між херсоно-готським, степовими кочовиками і слов'янським населенням» і «визначено головні шляхи сполучення, які зв'язували землі візантійського Криму з Великою Булгарією, Хазарським каганатом та Київською Руссю» [15, с. 5] з висновком «класифікація виявлених артефактів дає можливість визначити головні напрямки торговельних шляхів від Чорного моря на північ і в зворотному напрямку та виявити головні галузі виробництва, які розвивалися у візантійському Криму» [15, с. 15], щоб пересвідчитися, що у висновках дисертант ні називає складу пріоритетної групи товарів, ані зазначає напрямків торговельних шляхів.

Висновки дисертаційного дослідження зводяться до банального переказу загальновідомих фактів, які відомі будь-кому, хто достатньо уважно прочитав хоча б один якісний підручник з історії України для студентів вищих навчальних закладів. Скажімо, що нового у твердженні: «Включення східних слов'ян у міжнародну торгівлю, передусім з Візантійською імперією та Арабським халіфатом, сприяло їхньому знайомству зі світовими релігіями. Зрештою, через контакти з візантійським населенням Криму вони вибрали християнство. Першу відому нам спробу прийняти християнську релігію здійснив напівлегендарний руський князь Бравлін, який перебував на півострові наприкінці VIII ст.» [15, с. 16]? І якщо нічого, то навіщо його включено до висновків дисертаційного дослідження окремим сьомим пунктом?

Але, можливо, ми поспішаємо з надто жорсткою критикою, і відповідна наукова новизна таки міститься в основному тексті дисертації, а висновки просто невдало сформульовані. На жаль, текст автореферату не дозволяє відповідним чином верифікувати це припущення, цілком можливо, через обмеженість його обсягу.

Окремо варто зазначити, що в історіографічному огляді [15, с. 6-8] В. Є. Вольф, згадуючи низку другорядних для його проблематики прізвищ дослідників (конкретні їхні роботи, на жаль, жодного разу не названо), дивним чином не приділяє уваги працям, які безпосередньо присвячені тематиці його дисертаційного дослідження. Це, перш за все, дисертації О. В. Зінька [30], В. В. Кузовкова [35], О. О. Тортіки [89; 90], В. Є. Науменка [66], О. В. Вуса [16].

Дивно, що в огляді не названо також прізвища Ю. М. Могаричева і А. В. Сазанова [див.: 54-56] – дослідників, які відстоюють власне, значною мірою альтернативне як щодо позиції О. І. Айбабіна, так і до концепції С. Б. Сорочана про візантійсько-хазарський кондомініум бачення історії візантійських володінь у Криму в контексті їхніх контактів з кочовиками Північного Причорномор'я. Якщо відсутність таких згадок пояснюється обмеженим обсягом автореферату, то навіщо тоді згадувати про М. М. Карамзіна, В. О. Ключевського, М. С. Грушевського, Д. І. Багалія, І. П. Крип'якевича та інших дослідників, які переважно принагідно торкалися проблематики дисертаційного дослідження в узагальнюючих працях з історії Росії чи України?

Особливо показовим виглядає на цьому тлі згадка про те, що русько-візантійські договори X ст. «грунтовно вивчили» Ф. І. Успенський, М. С. Грушевський, І. П. Крип'якевич і А. М. Сахаров [15, с. 7]. Чому тут проігноровано десятки прізвищ інших істориків, які досліджували угоди між Візантією і Руссю, зрозуміти годі, тим більше, що серед цих неназваних прізвищ щонайменше півтора десятка тих, чий внесок у дослідження договорів значно вагомійший, ніж у кожного з названих чотирьох дослідників, включаючи А. М. Сахарова.

У цілому ж історіографічний огляд у тому вигляді, в якому його подано в авторефераті, повністю описовий, позбавлений проблемності й згадок про конкретні дослідження, він заледве дає читачеві змогу оцінити ступінь дослідження порушеної в дисертації проблематики в працях попередників В. Є. Вольфа.

Так само поверховою, і, до того ж, не позбавленою прикрих дрібних помилок, є й характеристика джерельної бази дослідження. Так, наприклад, історичний твір Іоанна Скілиці має назву «Огляд історії», а не «Хроніка світу» [15, с. 9]. Не здійснено класифікацію джерел з огляду на їхню інформативність і достовірність щодо порушених у дисертаційному дослідженні питань. Але чи не найбільшою проблемою джерелознавчого огляду є вкрай побіжна згадка про археологічні джерела. Дослідження такої складної теми потребувало від дисертанта роботи не лише з виданнями Г. Ф. Корзухіної, В. В. Кропоткіна, каталогом виставки «Візантійський Херсон» і публікаціями про результати розкопок та окремі знахідки речей [15, с. 9], але фронтального опрацювання звітів численних археологічних експедицій з Наукового архіву Інституту археології НАН України. Якщо це було здійснено, то чому про це не сказано в авторефераті? І, до того ж, використання археологічних джерел для побудови загальноісторичних реконструкцій завжди є методологічно складним завданням, впоратися з яким нерідко буває вкрай складно навіть фахівцям-археологам, які мають багаторічний досвід роботи. Про методи роботи з археологічними матеріалами В. Є. Вольфу варто було б написати окремо у вступі, в пункті «Методи дослідження» [15, с. 3-4]. Показовою, зрештою, є відсутність згадки про фундаментальне археологічне видання, яке чітко відповідає за своїми хронологічними і географічними межами темі дисертації: «Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV-XIII века» [34].

Другий розділ дисертаційного дослідження «Володіння Візантійської імперії у Криму за часів імператора Зенона та його наступників», судячи з автореферату [15, с. 10-11], мало обтяжений науковою новизною і в узагальненому структурованому вигляді переказує загальновідомі висновки багатьох праць з історії візантійського Криму. Значно більш цікавим видається третій розділ «Крим у відносинах Візантії з Хазарським каганатом і східними слов'янами» [15, с. 11-14], і, мабуть, не дарма саме під нього в авторефераті виділено найбільший обсяг. Щоправда, і цей розділ також спричиняє низку зауважень. Це і вже згадуване раніше некритичне сприйняття спірної концепції С. Б. Сорочана, до певної міри розвинутої В. Є. Науменком про встановлення в Криму кондомініуму, тобто спільної системи візантійсько-хазарського управління. Це також і давня теза про втечу до Візантійської Таврики іконошанувальників, які рятувалися від політики імператорів-іконоборців, і пояснення саме цією причиною повстання Іоанна Готського (вже згадувана монографія Ю. М. Могаричева, А. В. Сазанова та їхніх співавторів [56; див. також: 75] залишилася В. Є. Вольфу невідомою). Це, зрештою, і проблема спорудження фортеці Саркел і заснування феми Клімата, кожна з яких має окрему вагому історіографічну традицію вивчення, яка, підозрюємо, далеко не повною мірою врахована дисертантом. Наприклад, датування спорудження Саркела саме 839 р., як то зазначено в тексті автореферату, так само як і створення «Херсонської феми (близько 840 р.)» [15, с. 11] щонайменше спірне [з останніх праць про це див.: 62-65; 67; 68; 77, с. 489-581; 81; 83; 86; 100]. Разом з тим, поряд із, з одного боку, переказом загальновідомих фактів з історії економічного життя населення візантійської частини Криму, а з другого – малообґрунтованих припущень, розділ містить і доволі цінні узагальнюючі спостереження.

Нарешті, четвертий розділ «Економічні зв'язки кримських ромеїв із східними слов'янами у період раннього середньовіччя» [15, с. 14-15] містить достатньо фахову узагальнюючу характеристику економічних контактів населення досліджуваного макрорегіону. Однак при цьому одне з головних винесених у новизну тверджень все ж залишається недостатньо висвітленим. Ідеться про «вагому роль кочових племен і кочівницьких ранньодержавних утворень у встановленні та піднесенні торговельного обміну між кримськими містами і населенням Середнього Подніпров'я» [15, с. 15]. На жаль, у дослідженні недостатньо показано, яким чином, якими способами ця «вагома роль» утілювалася в життя на практиці. З іншого боку не викликає жодних заперечень мало не хрестоматійно сформульований висновок В. Є. Вольфа про те, що «З консолідацією східного слов'янства і особливо з утворенням Київської держави зазначені контакти значно розширилися і поступово стали безпосередніми, з одного боку, за рахунок військово-політичної активності руських князів у Північному Причорномор'ї і, з другого, внаслідок посилення культурних впливів Візантії на Русь, у чому значну роль відігравали міста візантійського Криму, передусім Херсон» [15, с. 15].

Завершуючи огляд, маємо назвати ще кілька дисертаційних досліджень, які можуть бути цікавими під кутом зору візантиністики. Оскільки вони виходять за межі цієї дисципліни і їхній аналіз перебуває поза межами здійсненого нами огляду, обмежимося короткою згадкою.

12 травня 2009 р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка відбувся захист дисертації *Ігоря Євгеновича Шника «Болгарсько-українські релігійно-культурні зв'язки (остання чверть XIV – перша половина XVI ст.)»* [106], поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Важливим контекстом дослідження є взаємодія культур українського і болгарського народів у цивілізаційно-культурному полі, зокрема в плані спільної рецепції візантійської спадщини, оскільки як Болгарія, так і Україна перебували у сфері впливу одного цивілізаційного центру – Візантійської імперії. Важливу роль у збереженні візантійської спадщини за часів занепаду і падіння імперії відіграла саме Болгарія – найближча географічно до імперських володінь країна, яка завдяки цьому стала для інших земель посередником у релігійно-культурних контактах з Візантією і ретранслятором культурної спадщини імперії після її загибелі.

16 жовтня 2009 р. у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара відбувся захист кандидатської дисертації з філософії *«Етико-сотеріологічна концепція еросу в православній релігійно-філософській традиції» Олександра Михайловича Шаталовича* [105]. У дослідженні автор, зокрема, здійснив класифікацію поняття «ерос» на матеріалах візантійської православної традиції за трьома ознаками. За ознакою природи існують *понадприродний* (Божественний) і *природний* (людський, який ділиться на *природно-духовний* і *природно-тілесний*) ероси. За ознакою добродетельності виділено *первісний* (духовний до поєднання з Богом і *тілесний* до створення першого подружжя) і *спотворений* (тяжіння до земних благ). Найбільш деталізованою є класифікація за ознакою спрямованості: *«духовний ерос* (прагнення душі до Бога, що характеризується недопустимістю тілесних проявів еросу), *душевний ерос* (поривання до краси душі іншої людини без тілесних проявів похоті); *духовно-тілесний ерос* (прагнення подружжя до Бога у духовно-тілесному єднанні), *душевно-тілесний ерос* (потяг подружжя до душевно-тілесного єднання, що характеризується домінуючим прагненням до душевної краси, без акценту на сотеріологічну складову), *помірно-плотський ерос* (прагнення подружжя до тілесного поєднання у шлюбі для погашення розпутної похоті), *хтиво-плотський ерос* (розпутне та погубельне прагнення до тілесної краси й насолоди, що зіставляється з сатанинською пристрасною)» [105, с. 12].

4 грудня 2009 р. у Таврійському національному університеті імені В. І. Вернадського відбувся захист дисертації *Дмитра Євгеновича Музи «Соціокультурна ідентичність східнохристиянської цивілізації в контексті глобальних трансформацій»* [58; 59], поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук. Праця цікава візантиністові і як дослідження побутування «Візантії після Візантії», збереження і трансляції візантійської цивілізаційної традиції після загибелі імперії та її ролі в сучасному світі, так і поданням сучасного філософського осмислення візантійської і, головне, пост-візантійської християнської цивілізації. Говорячи про східнохристиянський світ як одного із «проектувальників» Історії, дисертант, услід за С. С. Аверінцевим, зазначає, що «православне творче завдання включало до свого складу два моменти: «бути світом світів» та «бути під знаком істинної віри», і доводить, що «саме це завдання було інваріантом у історичному житті східнохристиянської цивілізації у пост-візантійську добу» [58, с. 16].

* * *

Підбиваючи певні підсумки аналізу стану сучасного українського візантинознавства на підставі огляду дисертаційних досліджень, захищених у 2009-2011 рр., варто звернути увагу на фахову різноплановість та розширення дослідницької географії вітчизняної візантиністики. Водночас мусимо констатувати відсутність спільного фахового поля, певної платформи, що об'єднувала б українських візантиністів, передусім спеціалізованого візантиністичного часопису й активно діючого Українського національного комітету Всесвітньої спілки візантиністів. Вони мали б узяти на себе передусім інформаційно-організаційну функцію з укладання бібліографії (як загальної бази даних, так і поточних публікацій) українського візантинознавства, забезпечення анутовання і рецензування новітніх вітчизняних наукових праць у цій галузі, поширення

інформації про захист дисертацій з візантиністики серед фахівців, інформування світової спільноти про дослідження українських науковців тощо.

Негативні наслідки відсутності цих важливих для становлення національної спільноти візантиністики параметрів можемо бачити й на прикладі здійсненого огляду. Скажімо, чернівецький візантиніст О. М. Филипчук не згадує у своєму дослідженні про близьку тематично дисертацію, захищену одеським істориком О. М. Луговим; а О. Є. Вольф, знову ж таки з Чернівців, випускає з уваги значну кількість украї важливих для його теми розвідок дослідників з Криму, Харкова, Донецька.

Окремі спроби якимось чином виправити наявну ситуацію, наприклад, створення сайту «Василевс. Українська візантиністика» [див.: 24], попри їхню важливість, не здатні вирішити проблеми і лише почасти компенсують гострий брак поточного фахового спілкування. Сподіваємося, активізація нарешті діяльності національного комітету візантиністів чи місцеві індивідуальні ініціативи окремих науковців почнуть виправляти наявну ситуацію, й наступний огляд візантинознавчих дисертаційних досліджень, захищених в Україні починаючи від 2012 р., з'явиться вже у спеціалізованому українському візантиністичному часописі.

Література

1. Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма / А. И. Айбабин. – Симферополь, 1999. – 352 с.
2. Балух В. О. Візантиністика: Курс лекцій / В. О. Балух. – Чернівці, 2006.
3. Болгов Н. Н. Боспор Византийский: очерки истории / Н. Н. Болгов // Проблемы истории, филологии, культуры. – Вып. 6. – М.; Магнитогорск, 1998. – С. 116-123.
4. Болгов Н. Н. К проблеме локальных территориально-хозяйственных комплексов позднего Боспора (Китей IV-V вв.) / Н. Н. Болгов // Проблемы истории, филологии, культуры. – Вып. 3. – Ч. 1. – М.; Магнитогорск, 1996. – С. 82-87.
5. Болгов Н. Н. Крымское Приазовье – локальная микрizona позднего Боспора (конец III – VI вв.) / Н. Н. Болгов // Археология. – 1999. – № 1. – С. 173-177.
6. Болгов Н. Н. Локальный территориально-хозяйственный комплекс (Китей и его округа в IV-VI вв.) / Н. Н. Болгов // Древности 2004. – Харьков, 2004. – С. 179-184.
7. Болгов Н. Н. Между империей и варварами: финал античности на Боспоре / Н. Н. Болгов // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 39-76.
8. Болгов Н. Н. О характере отношений Боспора с гуннами в IV-VI вв. / Н. Н. Болгов // Боспор и античный мир. Сборник научных трудов в честь проф. Е. А. Молева. – Нижний Новгород, 1997. – С. 21-29.
9. Болгов Н. Н. Позднеантичный Боспор как этноконтактная зона / Н. Н. Болгов // Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья. Материалы II Боспорских чтений. – Керчь, 2001. – С. 6-10.
10. Болгов Н. Н. Позднеантичный Боспор: между античностью и средневековьем / Н. Н. Болгов // Вопросы истории. – 2004. – № 2. – С. 29-40.
11. Болгов Н. Н. Проблемы истории, историографии, палеогеографии Северного Причерноморья IV-VI вв. / Н. Н. Болгов. – Белгород, 2002.
12. Болгов Н. Н. Территориально-хозяйственные микрзоны на Боспоре (дескриптивный обзор) / Н. Н. Болгов // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. – СПб., 2001. – С. 235-241.
13. Віднянський С. В. Стан і перспективи наукових досліджень із всесвітньої історії в Україні (Наукова доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 27 травня 2010 р.) / С. В. Віднянський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2010. – № 19.
14. Віднянський С. В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні / С. В. Віднянський // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 166-179.
15. Вольф О. Є. Контакти візантійського населення Криму з кочовиками Північного Причорномор'я та східними слов'янами наприкінці V – X ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Є. Вольф. – Чернівці, 2011. – 20 с.
16. Вус О. В. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та Боспора в кінці IV – на початку VII ст. / О. В. Вус. – Львів, 2010.
17. Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009) / В. Е. Гончаревський. – К., 2011.

18. Грицак Я. Українська історіографія. 1991-2001: Десятиліття змін / Я. Грицак // Україна модерна. – К.; Львів, 2005. – С. 43-68.
19. Домановский А. Н. Диссертации по византистике, защищенные в Украине в 2007-2009 гг. (краткий обзор) / А. Н. Домановский // Мир Византии. Проблемы истории Церкви, армии и общества / Отв. ред. Н. Д. Барабанов, С. Н. Малахов. – Армавир; Волгоград, 2011. – С. 220-267.
20. Домановский А. Н., Сорочан С. Б. Харьковская византистика: истоки, история, перспективы / А. Н. Домановский, С. Б. Сорочан // Российское византиноведение: Традиции и перспективы. Тезисы докладов XIX Всероссийской научной сессии византистов. – М., 2011. – С. 90-96.
21. Домановский А. Н., Файда О. В. Международный симпозиум «НомоByzantinus среди идей и вещей» (Харьков, 1 июля 2010 г.) / А. Н. Домановский, О. В. Файда // Древности 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2011. – С. 390-398.
22. Домановский А. Н., Файда О. В. Проблемы византиноведения в современной Украине (Харьков, 25-27 октября 2007 г.) / А. Н. Домановский, О. В. Файда // Византийский временник. – 2010. – Т. 69 (94). – С. 391-392.
23. Домановська М. Є. Василь Карлович Надлер (1840-1894) як візантиніст / М. Є. Домановська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 939. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 14. – С. 39-48.
24. Домановський А. М. Відтворення віртуальної Візантії, або Василевс. «De administrando «Візантійською цивілізацією» засобами Інтернету» / А. М. Домановський // Методичний вісник історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2011. – № 10. – С. 7-19.
25. Домановський А. М. Два обличчя Юліана Кулаковського / А. М. Домановський // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 2005. – Т. 11. – С. 331-345.
26. Домановський А. М. Проблеми візантиністики у дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2007-2009 рр. / А. М. Домановський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 939. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 14. – С. 70-90.
27. Домановський А. М. Сторінка з історії харківської візантиністики (про спробу перекладу «Книги Епарха» в Харківському університеті) / А. М. Домановський // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2002. – С. 101-106.
28. Домановський А. М., Файда О. В. Міжнародний симпозиум «НомоByzantinus серед ідей та речей» / А. М. Домановський, О. В. Файда // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 222-228.
29. Захист дисертацій // Василевс. Українська візантиністика. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://byzantina.wordpress.com/disser/> Доступ: 1.12.2011.
30. Зінько О. В. Етнічна історія Східного Криму (друга половина III – середина VII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. В. Зінько. – К., 2009. – 18 с.
31. Катерина Ковальчук про візантиністику в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://byzantina.wordpress.com/2011/04/22/news-39/> Доступ: 1.12.2011.
32. Коцур А. П., Коцур В. П. Історіографія історії України: Курс лекцій. Навчальний посібник. – К., 1996.
33. Коцур А. П., Коцур В. П. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів / В. П. Коцур, А. П. Коцур. — Чернівці, 1999. – 519 с.
34. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV-XIII века / Отв. ред. Т. И. Макарова, С. А. Плетнева. – М., 2003.
35. Кузовков В. В. Хозарський каганат в системі міжнародних відносин (VII-X ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. В. Кузовков. – Донецьк, 2009. – 18 с.
36. Латишева О. В. Християнська церква та релігійне життя у візантійському Херсоні (VI-X ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. В. Латишева. – Харків, 2009. – 24 с.
37. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Харьков, 2009.
38. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 71-86.
39. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804-1917) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновський збірник. – Т. 2. – Харків; Софія, 2008. – С. 51-68.
40. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византия в трудах историков Новороссийского (Одесского) университета (середина 60-х – первая половина 80-х гг. XIX в.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2009. – Т. 3. – С. 308-326.

41. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1804–1874 гг. / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *Stratum-plus*. – СПб., Кишенёв; Бухарест; Одесса, 2003–2004. – Вып. 5: Мастера средневековья. – С. 485–508.
42. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1874–1885 гг. / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *Stratum plus*. – СПб.; Кишенёв; Одесса; Бухарест, 2005–2009. – Вып. 5. – С. 500–523.
43. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Виктор Иванович Григорович как византинист: херсонско-одесский период его научно-педагогической деятельности (1864–1876) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. – 2009. – № 852. – Серія: Історія. – С. 293–303.
44. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Деятельность императора Юстиниана I в оценках исследователей украинских земель Российской империи (1804–1885) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *Власть, общество и церковь в Византии: сб. науч. статей*. – Армавир, 2007. – С. 239–257.
45. Лиман С. И., Сорочан С. Б. История Византии в творчестве киевского профессора Ф. А. Терновского (1838–1884 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *Мир Византии. Материалы междунаро. науч. семинара*. – Белгород, 2007. – С. 182–193.
46. Лиман С. И., Сорочан С. Б. История изучения Византии в южных губерниях Российской империи (1804–1874 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *Вестник Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета*. – М., 2007. – Серия II: История. История Русской Православной Церкви. – Вып. 4 (21). – С. 7–52.
47. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Харьковский период научно-педагогической деятельности Александра Петровича Зернина (1821–1866) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. – 2007. – № 762. – Серія: Історія. – С. 239–251.
48. Лиман С. И. Середньовічні цивілізації Західної, Центральної та Південно-Східної Європи: досвід досліджень в українських землях Російської імперії (1804 – перша половина 1880-х рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук / С. И. Лиман. – Харків, 2010. – 36 с.
49. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византия і Русь у працях істориків українських земель Російської імперії в 1804–1874 гг. / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *Слов'янські обрії*. – Вип. 1. – К., 2006. – С. 471–478.
50. Луговий О. М. Підрозділи Рос та Варангів у відносинах Візантії та Русі в X–XI ст. / О. М. Луговий // *Дриновський збірник*. – Т. 3. – Харків; Софія, 2009. – С. 365–375.
51. Луговий О. М. Роси та варанги у Візантії X–XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. М. Луговий. – Одеса, 2008. – 15 с.
52. Матвеева Л. Юлиан Кулаковский / Л. Матвеева. – К., 2002.
53. Мінець Ю. О. Творчість Палладія Еленопольського в контексті формування ідеалів християнського життя: історико-соціальний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ю. О. Мінець. – К., 2010. – 20 с.
54. Могаричев Ю. М. Византийский Крым. Крым в VI–XII вв. / Ю. М. Могаричев. – Симферополь, 2008.
55. Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Степанова Е. В., Шапошников А. К. Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени / Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, Е. В. Степанова, А. К. Шапошников. – Симферополь, 2009.
56. Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Шапошников А. К. Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода» / Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, А. К. Шапошников. – Симферополь, 2007.
57. Морозова Д. С. Тема людини та довкілля у візантійській аскетичній традиції: Автореф. дис. ... канд. культурології / Д. С. Морозова. – К., 2010. – 19 с.
58. Муза Д. Є. Соціокультурна ідентичність східнохристиянської цивілізації в контексті глобальних трансформацій: Автореф. дис. ... докт. філософ. наук / Д. Є. Муза. – Симферополь, 2009.
59. Муза Д. Є. Східнохристиянська цивілізація: соціокультурний устрій та ідентичність / Д. Є. Муза. – Донецьк, 2009.
60. Наталя Яковенко про візантиністику в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://byzantina.wordpress.com/2011/11/25/news-265/> Доступ: 1.12.2011.
61. Наталя Яковенко: «Підручник української історії залишається бастионом ура-патріотизму» (Ганна ТРЕГУБ) // *День*. Щоденна всеукраїнська газета. – № 215–216, п'ятниця, 25 листопада 2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/219618> Доступ: 1.12.2011.
62. Науменко В. Е. Византийская фема в Юго-Западной Таврике в IX–X вв. (по данным письменных и археологических источников) / В. Е. Науменко // *Византия и Крым. Тезисы докладов Международной конференции*. – Симферополь, 1997. – С. 67–68.
63. Науменко В. Е. К вопросу о названии и дате учреждения византийской фемы в Таврике / В. Е. Науменко // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – 1998. – Вып. 6. – С. 689–700.

64. Науменко В. Е. Учреждение и развитие византийской фемы в Таврике / В. Е. Науменко // Древности 1996. – Харьков, 1997. – С. 23-30.
65. Науменко В. Е. Учреждение и развитие византийской фемы в Таврике (по данным археологических и письменных источников) / В. Е. Науменко // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов Международной научной конференции. – Харьков, 1995. – С. 106-107.
66. Науменко В. Є. Таврика у контексті візантійсько-хазарських відносин: політико-адміністративний аспект / В. Є. Науменко. – К., 2004. – 22 с.
67. Никифоров М. А. К вопросу о дате учреждения византийской фемы в Крыму / М. А. Никифоров // Византийский семинар ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: «империя» и «полис». Севастополь, Национальный заповедник «Херсонес Таврический», 25-31 мая 2008 г. Тезисы докладов и сообщений. – Севастополь, 2009. – С. 39-40.
68. Никифоров М. А. К дискуссии о дате учреждения византийской фемы в Таврике / М. А. Никифоров // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2009. – Вып. 15. – С. 550-560.
69. Поїхав по стипендії за кордон – залишився без роботи [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.civicua.org/news/print.html?q=1599632> Доступ: 1.12.2011.
70. Пуховець Д. С. Внутрішньополітична діяльність Константина Великого (306-337 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Д. С. Пуховець. – К., 2010. – 18 с.
71. Пучков А. А. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России / А. А. Пучков. – 2-е изд., перераб., исправ. и доп. – СПб., 2004.
72. Пучков А. А. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России / А. А. Пучков. – К., 1999.
73. Рейда Р. М. «Готські» війни та античні держави Північного Надчорномор'я: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Р. М. Рейда. – К., 2009. – 18 с.
74. Ричка В. За ким б'ють у «литаври»? / В. Ричка // Український гуманітарний огляд. – 2000. – Вип. 4. – С. 138-142.
75. Сорочан С. Б. «Дело» епископа Иоанна Готского в связи с историей византино-хазарских отношений в Таврике / С. Б. Сорочан // Хазарский альманах. – М., 2003. – Т. 2. – С. 77-98.
76. Сорочан С. Б. Боспор как византийско-хазарский кондоминиум / С. Б. Сорочан // Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья. Материалы II Боспорских чтений. – Керчь, 2001. – С. 145-150.
77. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2005.
78. Сорочан С. Б. Византия и хазары в Таврике: господство или кондоминиум? / С. Б. Сорочан // Проблемы истории, филологии, культуры. – М.; Магнитогорск, 2002. – Вып. 12. – С. 509-543.
79. Сорочан С. Б. Византия и хазары в Таврике: господство или кондоминиум? / С. Б. Сорочан // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2007. – Вип. 7. – С. 44-70.
80. Сорочан С. Б. Гробничное дело в византийском Херсоне (VI-X вв.) / С. Б. Сорочан // Боспорские исследования. – Симферополь, 2005. – Вып. 9. – С. 159-211.
81. Сорочан С. Б. Еще раз о времени создания византийской фемы в Крыму / С. Б. Сорочан // Классическая и византийская традиция. 2009. Материалы III международного научного семинара. – Белгород, 2009. – С. 179-181.
82. Сорочан С. Б. Еще раз о тудуне Херсона и статусе Боспора и Фанагории в начале VIII в. / С. Б. Сорочан // Хазарский альманах. – К.; Харьков, 2007. – Т. 6. – С. 201-222.
83. Сорочан С. Б. К вопросу о времени создания фемы Климата в византийском Крыму / С. Б. Сорочан // Древности 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2011. – С. 350-352.
84. Сорочан С. Б., Домановський А. М. Барвисті брязкальця української візантиністики: «варварські» наслідування в очікуванні на варварів? / С. Б. Сорочан, А. М. Домановський // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 9-10: Patria. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 335-371.
85. Сорочан С. Б., Лиман С. И. Ф. А. Терновский (1838-1884) – исследователь истории Византии / С. Б. Сорочан, С. И. Лиман // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – Серия: История. Политология. Экономика. – 2007. – № 1(32). – С. 11-19.
86. Сорочан С. Б. Рождение фемы. Херсон и Таврика в системе византийских военно-административных преобразований VIII-IX вв. / С. Б. Сорочан // Проблемы истории, филологии, культуры. – М.; Магнитогорск, 2004. – Вып. 14. – С. 337-398.
87. Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Матвеева Л. В. (голов. ред.) [та ін.]. – К, 2011.

88. Терновский Ф. Изучение византийской истории и её тенденциозное приложение в Древней Руси / Ф. Терновский. – Киев, 1875.
89. Тортика А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы: вторая половина VII – третья четверть X вв. / А. А. Тортика. – Харьков, 2006.
90. Тортіка О. О. Алано-болгарське населення північно-західної Хазарії в етносоціальному та геополітичному просторі півдня Східної Європи: Автореф. дис. ... докт. іст. наук / О. О. Тортіка. – Харків, 2007. – 36 с.
91. Файда О. В. Візантиністика в Київській Духовній Академії в 1819-1919 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. В. Файда. – Львів, 2006.
92. Файда О., Домановський А. Візантинізнавство на українських теренах: від XIX ст. до сучасності / О. Файда, А. Домановський // Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лило І. М., Мельник М. М., Сорочан С. Б., Файда О. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. – Львів, 2011. – С. 620-633.
93. Филипчук О. М. Руси серед «військ народів» у Візантії IX-XI ст.: найманці та союзники: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. М. Филипчук. – Чернівці, 2010. – 20 с.
94. Фомин М. В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV-X вв.) / М. В. Фомин. – Харьков, 2011. – 290 с.
95. Фомін М. В. Поховальна традиція та обряд у візантійському Херсоні (IV-X ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / М. В. Фомін. – Харків, 2010. – 20 с.
96. Хапаєв В. В. Візантійський Херсон у другій половині X – першій половині XI ст.: проблема руйнування міста: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. В. Хапаєв. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.
97. Храпунов М. І. З приводу входження Боспору до складу Візантії / М. І. Храпунов // Археологія. – 2005. – № 1. – С. 29-36.
98. Храпунов Н. И. О взаимоотношениях Боспора и Византии при Юстиниане I / Н. И. Храпунов // Vita antiqua. – 2003. – № 5-6. – С. 171-178.
99. Храпунов Н. И. О взаимоотношениях Боспора и Византии при Юстиниане I / Н. И. Храпунов // Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы: Сб. науч. матер. III Боспорских чтений, Керчь, 20-23 мая 2002 г. – Керчь, 2002. – С. 253-254.
100. Цукерман К. К вопросу о ранней истории фемы Херсона / К. Цукерман // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Симферополь, 1997. – Вып. 1. – С. 312-323.
101. Чеканов В. Візантиністика в Київському університеті в другій половині XIX – на початку XX ст.: «недорозвинена школа» чи «окремім варіант розвитку»? / В. Чеканов // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2011. – Вип. 21. – С. 46-55.
102. Чеканов В. Ю. Візантиністика в Київському університеті Св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. Ю. Чеканов. – К., 2009. – 18 с.
103. Чорноморець Ю. П. Візантійський неоплатонізм від Діонісія Ареопагіта до Геннадія Схоларія / Ю. П. Чорноморець. – К., 2010.
104. Чорноморець Ю. П. Еволюція візантійського неоплатонізму: Автореф. дис. ... докт. філософ. наук / Ю. П. Чорноморець. – К., 2011. – 24 с.
105. Шаталович О. М. Етико-сотеріологічна концепція еросу в православній релігійно-філософській традиції: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук / О. М. Шаталович. – Дніпропетровськ, 2009. – 18 с.
106. Шпик І. С. Болгарсько-українські релігійно-культурні зв'язки (остання чверть XIV – перша половина XVI ст.) / І. С. Шпик. – Львів, 2009.
107. Щербань Т. О. Візантійсько-слов'янські відносини XIV століття у висвітленні професора Т. Д. Флоринського / Т. О. Щербань // Східний світ. – 2002. – № 1. – С. 18-31.
108. Щербань Т. О. Тимофій Дмитрович Флоринський / Т. О. Щербань. – К., 2004.
109. Яковсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры / А. Л. Яковсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1959. – № 63.
110. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К., 2007.
111. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – Вид. третє, перероблене та розширене. – К., 2006.
112. Iorga N. Byzance après Byzance: Continuation de l'histoire de la vie byzantine / N. Iorga. – Bucarest, 1935.